

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА СОЦИОЛОГИЯ

ЗДРАВКО СТАЛЕВ АНГЕЛОВ

**ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ТВУ СЛЕД ПАДАНЕТО НА РЕЖИМА НА
ДЪРЖАВНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
в професионално направление**

3.1. СОЦИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И НАУКИ ЗА КУЛТУРАТА

**Научен ръководител:
доц. дсн Милена Якимова**

**София
2023**

Предложената дисертация е допусната до защита на заседание на Катедра Социология, Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, проведено на 19. 04. 2023 г.

Дисертационният труд „Трансформация на ТВУ след падането на режима на държавния социализъм в България“ се състои от увод, две части, всяка от които съдържа три глави (общо шест глави), заключение, библиография и приложения. Общият обем е 237 страници + 9 страници литература и други източници + 19 страници приложения. Представени са 4 фигури, 3 диаграми и 1 таблица.

Материалите по защитата са на разположение в Софийски университет „Св. Климент Охридски“: бул. „Цариградско шосе“ 125, бл. IV, ет. 4, кабинет № 402.

Състав на научното жури:

1. доц. д-р Божидара Кривирадева
2. проф. д-р Петя Кабакчиева
3. проф. д-р Мартин Канушев
4. доц. д-р Ина Димитрова
5. доц. д-р Стойка Пенкова

Публичната защита на дисертацията ще се състои на открито заседание на ..... 2023 г. от ..... часа, в зала ..... на Катедра Социология, Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

АКТУАЛНОСТ И ЗНАЧИМОСТ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ.....	5
УВОД.....	5
ЧАСТ ПЪРВА. ПАРАДИГМА НА БОРБАТА.....	13
ГЛАВА I. СИСТЕМАТА НА СПЕЦИАЛНИТЕ УЧИЛИЩА В БЪЛГАРИЯ ДО 1989 Г	13
<i>I.1. Кратка институционална история на детското правосъдие в България</i>	13
<i>I. 2. Специализираните училища в България по времето на режима на държавния социализъм.....</i>	14
ГЛАВА II. НАКАЗАТЕЛНА ГРИЖА.....	17
<i>II. 1. Необходимост от създаване на понятие</i>	17
<i>II. 2. Граници на понятието</i>	18
<i>II. 3. Наказателна грижа през социализма.....</i>	19
ГЛАВА III. НОРМАТИВНА УРЕДБА НА ИНТЕРНАТА В БЪЛГАРИЯ	22
<i>III. 1. Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните или каква е идеята на социалистическия нормотворец за детското правосъдие</i>	22
<i>III. 2. Комисиите и създаването на цялостна надзорна мрежа</i>	22
<i>III. 3. Структура на комисиите</i>	24
<i>III. 4. Другарските съдилища: просмукването на детската наказуемост</i>	25
<i>III. 5. ДПС: полицейските функции на образователното министерство</i>	27
<i>III. 6. ТВУ.....</i>	27
<i>III. 7. Професионализиране на системата</i>	29
ЧАСТ ВТОРА. ЗАКРИЛАТА	30
ГЛАВА I. НОРМАТИВНИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК	30
<i>I. 1. Промени в нормативната уредба на системата на ТВУ.....</i>	30
<i>I. 2. Първите промени в системата на ТВУ – създаване на системата на ВУИ и СПИ .....</i>	31

I. 3. Предоставянето на социални услуги като форма на грижа за малолетните и непълнолетните	33
I. 4. Изграждането на системата на закрилата на детето.....	33
I. 5. Парадигма на борбата или как системата за борба с противообществените прояви става част от закрилата	35
I. 6. Училищната институция като място за взаимодействие между парадигмите на борбата и закрилата	35
I.7. Институции в парадигмата на борбата	36
I. 8. Институции в системата на закрилата	37
ГЛАВА II. ВУИ И СПИ.....	38
II. 1. Системата на ТВУ до 1996 г.....	38
II. 2. Преобразуване на системата на ТВУ в система на ВУИ и СПИ	39
II. 3. Трансформация на системата на ТВУ или как функционират корекционно-възпитателните заведения Възпитателно училище – интернат и Социално-педагогически интернат	39
II. 4. Трансформации на грижата в системата на ВУИ и СПИ. Наказателна или приемна грижа	41
ГЛАВА III. ТЕРЕННО ИЗСЛЕДВАНЕ	43
III. 1. Встъпителни бележки.....	43
III. 2. Институционалното взаимодействие на системата на ВУИ и СПИ с масовото училище в рамките на българската образователна система.....	43
III. 3. Масовото българско училище като място на среща между парадигмите на закрилата и борбата. Резултати от терена	44
III. 4. Изследването на училища в София, като специфична форма на прилагане на парадигмата на закрилата	44
III. 6. Прилагането на парадигмата на закрилата и борбата в гр. Русе през призмата на свиващата се образователна институция.....	45
III.7. Училища в Стара Загора	45
III. 8. Предоставяне на закрила в масовото училище. Сравнение между училищата	

.....	45
<i>III. 9. Съжителство между парадигмите на закрилата и борбата в корекционно-възпитателните заведения. Резултати от терен</i>	48
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	50
СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	52
СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ	52
БИБЛИОГРАФИЯ НА АВТОРЕФЕРТА.....	53

АКТУАЛНОСТ И ЗНАЧИМОСТ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Осветяването на процеса на създаване, развитие и трансформиране на интернатната система, с намерение за преосмислянето ѝ от дистанцията на времето представлява обективен интерес, който е особено актуален и днес. Това спомага за разбиране как интерната е възможен вече повече от три десетилетия след краха на режима на държавния социализъм.

Като съставна и неразделна част от трансформацията на социума, трансформацията на системата на ТВУ след краха на държавния социализъм се превръща в чувствителна тема за българското общество. Трансформацията на интерната в България е процес, при който едновременно се реформира и разгражда системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, и се изгражда напълно нова система за закрила на детето. Парадигмите на тези две системи предлагат два напълно различни дискурса по отношение на националната политика за детето. Интернатът се преобразува и включва в системата за закрила на детето. Парадигмата за борбата се преобразува в част от парадигмата за закрилата, като в същото време е и нейна алтернатива. Двете парадигми, следващи два противоположни дискурса се вплитат в един общ интердисциплинарен дискурс. Двете системи едновременно си партнират и са допълнение, и алтернатива една на друга.

Темата е актуална и в теоретико-практичен план. На основата на историческата ретроспекция и натрупването на информация, изследователи и законодатели могат да използват опита, за да формират и изградят стратегии за държавна политика в сферата на закрилата на детето, чрез което да се допринесе за намаляване на влиянието на негативните социални рискове и последици за децата.

УВОД

Какво можем да научим за обществото през начина, по който то категоризира поведението на младите хора и се стреми да влияе върху тях? Това е в сърцевината на дисертационното изследване за трансформацията на интерната и интернатната грижа в България.

Оправданият научен интерес към проблематиката, към която е насочено дисертационното изследване, се свързва не само с историческата необходимост, но е и

резултат от естествената рефлексия на българското общество, която се катализира под въздействието на политическата и социално-икономическата трансформация на социума след падането на режима на държавния социализъм. Това налага обективното преразглеждане, осветяване и разбиране на цялостния процес на изграждане, функциониране и трансформиране на системата на ТВУ в България.

Проблем. Във времето на социализма в структурата на обществото съществуват тотални институции, които имат за цел да отделят различния (във всички смисли и значения на думата), да пазят обществото от „опасния“ индивид. През идеята за опасност тези институции моделират настанения в тях и неизбежно го стигматизират, виктимизират и маргинализират, за да бъде разпознаваем за системата на контрол след завръщането му в социума. Тази форма за разбиране на социалното действие чрез институционализация се сблъсква с идеята за деинституционализация във времето след краха на държавния социализъм. Извеждането от тоталните институции и даването на възможност за живот в общността е напълно ново разбиране относно проблема за „опасния“ индивид. В сферата на правораздаването за малолетните и непълнолетните се водят дискусии за правилния подход относно детското правораздаване за детето правонарушител или за превенция и закрила за детето в риск/детето в конфликт със закона. Краят на интернатната система е предизвестен на законово и нормативно ниво. Институционализацията е неприемлива. Въпросът как да се постигне тази деинституционализация все още е без еднозначен отговор, а оттук и бъдещето на интерната е все още възможно. Това изследване е опит за осветяване на този проблем.

Предмет. Централният предмет на дисертационното изследване е преобразуването на системата на Трудововъзпитателното училище (ТВУ). Контекстуализиран е в техниките на упражняване на власт при организацията на дисциплинарите институции и вписването им в цялостната институционална система за контрол на населението. Как те се променят с трансформацията на системата? Какво е новото в разбирането за прилагането им върху малолетните и непълнолетните граждани, както по възрастов, така и по етнически принцип? Трансформацията на интернатната система в България се случва в условията на преобразуването на системата на тези техники за контрол.

Теза. Тезата, която защитава дисертационното изследване може да се резюмира по следния начин: трансформацията на интерната е процес, протичащ на етапи в условията на преобразуването на системата, наследена от държавния социализъм, като паралелно се изгражда и напълно нова система. Трансформацията протича в условията на силна

съпротива между институциите на двете системи и е възможна, и заради самата тази съпротива.

Хипотеза. На основата на противоречието и несъвместимостта на нормативните актове, около които са изградени системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и системата за закрила на детето първата хипотеза е, че цялостна трансформация на системата на ТВУ е възможна само при условие, че се изгради напълно нова система, която да замени изцяло вече съществуващата. Предизвикателство пред работата на социолога е да отговори на въпросите: двете системи заменят ли се или съумяват да съществуват едновременно и как се случва това; не се ли бламират чрез тяхното едновременно съществуване политиките в сферата на детското правосъдие? Втората хипотеза е, че промените са само на хартия, приети от политическа целесъобразност, заради международната интеграция. Третата хипотеза е, че въпреки инерцията на институцията и съществуващата вътрешна институционална съпротива трансформацията на интерната се случва и е възможна заради международните правни отношения и търсената от страна на държавата нова легитимност.

Структура на дисертационното изследване. Следвайки проблемно-хронологически подход, изследването проследява парадигмата на борбата като монопарадигмален институционализиращ дисциплинарен дискурс, провеждан като форма за регулация на въпросите, отнасящи се до малолетните и непълнолетните граждани през социализма. Парадигмата на борбата е пряко отражение на институцията за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните във времето на социализма – системата на трудововъзпитателното училище (ТВУ). Описана е институционалната история на системата на ТВУ, като специфична форма на социална структура, която оказва институционален контрол върху „опасния“, непокорен или по някаква причина считан за различен малолетен/непълнолетен, в следствие, на което върху него се прилагат дисциплинарни механизми и техники за неговото поправяне.

✓ Разглежда се създаването на системата на ТВУ като паралелна образователна институция и неговото развитие и разширяване през годините на държавния социализъм.

✓ Въвежда се и се обосновава понятието *наказателна грижа*, като основно възпитателно средство в социалистическия интернат, чрез което трайно се институционализира настанения в ТВУ ученик.

✓   Анализира се нормативната уредба на интернатната система, за да се опишат условията за възможност за съществуване на институцията в този ѝ вид. Установява се точното място на интерната в институционалната структура на обхващане на детството. Проследява се в какви концептуални схеми се поставя детското и юношеското поведение; как се мисли то; как се отсъжда върху поведението на тази възрастова категория; как се променя дискурсивно-институционалната система с течение на времето?

След падането на режима на държавния социализъм се проследяват етапите на трансформация на системата на ТВУ, която се осъществява паралелно с трансформацията на обществото. Разкрива се преобразуването на монопарадигмалния дисциплинарен институционализиращ дискурс в полипарадигмален интердисциплинарен деинституционализиращ дискурс.

✓   Анализира се нормативните промени след падането на режима на държавния социализъм, а също и новата нормативна уредба – алтернатива на социалистическото законодателство, които касаят системата на ТВУ и преобразуването ѝ в система на Възпитателни училища – интернати (ВУИ) и Социално-педагогически интернати (СПИ). Създава се системата за закрила на детето, гарантираща правата му. Новият понятиен апарат определя малолетния/непълнолетния не като правонарушител, а като дете в риск и се извежда от институциите.

✓   Извършва се вторичен анализ на проведени във ВУИ и СПИ изследвания. Проследява се преобразуването на училищата от системата на ТВУ във ВУИ и СПИ. Те се преосмислят като училища, в които парадигмите на борбата и закрилата се опитват да съжителстват заедно, като едновременно прилагат своите дискурси, но остават тотални образователни институции.

✓   Представят се резултатите от проведено изследване в девет масови училища и съществуващите интернати. Как съжителстват системите за борба и закрила в масовото училище и какви са последиците? Изяснява се състоянието на интернатната система и възможността ѝ да изпълнява функциите си към настоящия момент.

Създадената в годините на държавния социализъм йерархизирана и диференцирана система на ТВУ се изгражда и функционира като паралелна образователна институция в социалистическото общество. За настанения малолетен/непълнолетен нарушител на закона и извършител на противообществена проява в интерната се налага грижа чрез възпитателен надзор, посредством нормативно заложена инфранаказателност. За описването на корекционно-възпитателния процес, чрез който се

конституира/неутрализира „опасния“ индивид в изследването е ползван понятийния апарат на Мишел Фуко, което не е прецедент при анализ на властта и властовите отношения през социалистическия период у нас¹.

Понятия *биополитика* и *дисциплина* са от значение за разбиране на социалната функция на интерната. Чрез понятието *биополитика* се показва разположението на специфични категории от хора в различните корекционни институции от системата на ТВУ. Разпределението на телата в пространството е необходимо, за да изпълнят зададените им от режима на държавния социализъм цели. Понятието *дисциплина* проследява дискурсивната линия, която следва отделният индивид в интерната, дисциплинарите механизми и техники за производство на покорен и в същото време икономически ефективен гражданин на социума във времето на социализма. Разгледани в тяхната взаимовръзка двете понятия обрисуват дисциплинарите механизми за производство на социалната единица на проекта за социалистическо общество – младия човек.

В дисертационното изследване за периода след краха на държавния социализъм понятията за *биополитика* и *дисциплина* придобиват ново значение. Те са символно натоварени и са едновременно употребявани в няколко дискурсивни линии. В първата – чрез употребата им продължава да се маркира биографичната траектория на настанения в интернат малолетен/непълнолетен. Във втората – на дискурсивно и нормативно ниво преобразуват корекционно-възпитателния режим, отменят го и изцяло се преобръщат логиките на употреба на корекционните институции. Фокусът, следва да се измести в перспективата на детските права, да се изчиства цялата дискурсивна мрежа около „опасния“ индивид и да се замени с друга, центрирана върху детето в риск. Същевременно се изграждат и новите институционални среди на тази промяна, като организационен капацитет, като нови мрежи за междуинституционално взаимодействие, като архитектурни форми.

---

¹ Тук следва да се посочат изследванията на:

Бунджулов, А. (1995) Хетеротопии, София: Изд. Критика и хуманизъм;

Бунджулов, А. „Как да мислим социализма през хетеротопичност“, В: Социологически проблеми, кн. 3-4, 2011;

Канушев, М. (2015) Историческа социология на наказателните политики в България, том I. Изд. на Нов български университет;

Канушев, М.(2016) Историческа социология на наказателните политики в България, том II. Изд. на Нов български университет;

Канушев, М. (2020) Историческа социология на наказателните политики в България, том III. Изд. на Нов български университет; и др.

В дисертационното изследване се ползва и понятието *хетеротопия*, заимствано от А. Бунджулов. Посредством употребата му се показва как образователната система, формирана по време на държавния социализъм, посредством интерната ТВУ е пряко отражение на социалистическото общество. В интерната непокорният индивид е отделен и превъзпитан, съгласно правилата и нормите извън институцията и получава легитимност и право за живот в обществото при напускането на системата на ТВУ, след изпълняване на конкретни изисквания. Накратко ТВУ е институцията, която коригира девиацията във времето на социализма. Това твърдение се потвърждава при проучването на архива на Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Архивните документи представят редица единични казуси и чрез специфичната за периода на социализма реторика (изразните средства на езика се пречупват през призмата на социалистическата идеология и фразеология) осветяват въпроси свързани с дисциплинарния проект за девиантната младеж, въдворявана в ТВУ.

Цел. Изследователската цел на предложения дисертационен труд е да разкрие в цялост:

✓ как преобразуващото се българско общество, след краха на режима на държавния социализъм, се стреми да *категоризира поведенията* на малолетните и непълнолетните свои граждани;

✓ как преобразуващото се българско общество *влияе върху поведенията* на малолетните и непълнолетните свои граждани *посредством техниките на упражняване на власт* при организацията на дисциплинарните институции, вписани в цялостната институционална система за контрол на населението; тяхната промяна и новото разбиране за прилагането им върху малолетните и непълнолетните граждани по възрастов и по етнически принцип.

Приложната цел на предложения дисертационен труд се изразява в посока осветяване на трансформираната система на ТВУ като система, която не подпомага интеграционните шансове на излезлия от нея, което да насочи към търсене на нови решения.

Задачи. Задачите, които се поставят в изследването за постигане на набелязаната по-горе цел, са свързани с отговарянето на следните въпроси:

✓ Как в социалистическото общество системата на ТВУ се създава като специфична форма на социална структура?

✓ Как в социалистическото общество системата на ТВУ оказва институционален контрол върху „опасния“ и непокорен или по някаква причина считан за различен малолетен/непълнолетен?

✓ Как създаващата се в социалистическото общество система на ТВУ постига чрез прилагането на дисциплинарни механизми и техники поправянето на „опасния“, непокорния или считан за различен малолетен/непълнолетен?

✓ Как след падането на държавния социализъм се преобразува системата на ТВУ и едновременно се създава системата за закрила на детето, които превключват една към друга и са алтернатива една на друга при прилагането на механизми и техники за закрила на детето в риск/ в конфликт със закона?

Методология. Методологическите подходи, използвани в хода на настоящата работа, до голяма степен могат да се разглеждат в пряка зависимост с основните източници, използвани за нуждите на изследването. Наборът от методологически инструментариум включва: *анализ на съдържанието на нормативни документи* – 1) закони (Законът за съдилищата за маловръстни; Закон за борба с детската престъпност; Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, неговите изменения и допълнения; Закон за другарските съдилища; Закон за социалното подпомагане; Закон за закрила на детето; Закон за предучилищното и училищното образование); 2) правилниците за приложение към съответните закони; 3) други нормативни актове (Правилник за ТВУ от 1958 г., Правилник за ТВУ от 1976 г., Правилник за Възпитателни училища – интернати, Правилник за Социално-педагогически интернати, Правилник за устройството и дейността на Възпитателните училища интернати и Социално-педагогическите интернати, вътрешни правилници на съществуващите към времето на провеждане на теренното изследване интернати); *вторичен анализ на проведени вече изследвания по темата* (изследвания на БХК); *анализ на съдържанието на архивни източници* (ф. 1283, оп.1, а. е. 1; ф. 1283, оп.1, а. е. 37; ф. 136, оп. 48, а. е. 136); *провеждане на теренно изследване чрез полуструктурирани интервюта и наблюдения* в девет общообразователни училища (в София, Пловдив, Русе и Стара Загора) и интернатите (съществуващи през 2019 г. – ВУИ „Ангел Узунов“ гр. Ракитово, област Пазарджик; ВУИ „Христо Ботев“ с. Подем, област Плевен; ВУИ „Никола Вапцаров“ гр. Завет, област Разград и СПИ „Христо Ботев“, с. Варненци, област Силистра), които спомагат за цялостното осветяване на създаването, развитието и трансформирането на системата на ТВУ в България след падането на режима на държавния социализъм.

Цялостният анализ на съдържанието на нормативните документи, архивните източници, изследванията по темата и интервюирането на директори, педагогически персонал от институциите, служители от ресора и ученици (от съществуващите ВУИ и СПИ) касае интерната в България от неговото създаване до днес и проследява промените му; показва преминаването от юридическата теоретична материя към употребата ѝ на терен; описва прилагането на дисциплинарни техники за управление и контрол върху настанените в корекционно-възпитателните заведения.

Източници. За нуждите на дисертационното изследване са използвани достъпни официални и архивни материали, съхранявани в Централен държавен архив (ЦДА), различни законодателни актове, нормативни документи, наредби, закони, постановления, правилници и разпоредби.

Най-общо документалните източници могат да бъдат класифицирани в няколко основни групи:

✓ Официални – всички нормативни и законодателни актове, издадени на държавно-политическо и административно ниво. На първо място, тук се включват всички закони, имащи за предмет борбата с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и изграждането на системата за закрила на детето, приети от Народното събрание. Тук влизат отделни постановления, разпореждания, правилници, наредби и указания на Министерски съвет, на отделните министерства (МНП, МВР МП и др.). На второ място, тук могат да бъдат визирани всички общи нормативни актове с диференциран предмет на регулация, които съдържат отделни разпоредби с пряко или косвено отношение към темата. Такива могат да се открият в съдържанието на различни законодателни актове, протоколи от заседания, заповеди и разпореждания на Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЦКБППМН), Местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (МКБППМН), както и на различните отдели, областните и окръжни комитети на партията, третиращи отделни аспекти, свързани с темата на дисертационното изследване;

✓ Неофициални – всички източници с публицистичен и научен характер, имащи отношение към разглежданата проблематика.

Историографски преглед. Представени са всички по значими автори и специалисти и техните трудове и монографии, разглеждащи различни аспекти и въпроси, засегнати в дисертационното изследване. От съществуващите вече изследвания за

периода на социализма малко са тези посветени на детството² и на наказателните политики³. Съществува изследване в полето на социалната работа⁴. Интерес за настоящото изследване представляват фукоянските понятия за наказателни политики и дисциплинарни практики⁵. Тук е мястото да се посочи и историята на детството⁶. А. С. Макаренко описва повествователно съветския интернат⁷, който по-късно е привнесен в България. Значими за настоящото изследване за периода след 1990 г. са изследванията на Българския Хелзинкски комитет⁸.

Теоретични понятия: В началото на изложението се правят етимологични уточнения относно използвания в текста на дисертационния труд инструментариум. Изяснено е смисловото съдържание на следните понятия: биополитика, девиантно дете, девиантно/отклоняващо се поведение, деликвентно дете, деликвентно поведение, дете в конфликт със закона, дете в риск, дискриминация, дисциплина, дисциплинарна власт, инфранаказателност, наказателна грижа (цялостен процес от момента на извършване на простъпката до попадането на малолетния/непълнолетния в ТВУ, като включва и престоя на лицето в институцията), парадигма на борбата, парадигма на закрилата, резидентна институция, терапевтична грижа, тотална институция, тотално дисциплинарно общество и хетеротопия.

ЧАСТ ПЪРВА. ПАРАДИГМА НА БОРБАТА

ГЛАВА I. СИСТЕМАТА НА СПЕЦИАЛНИТЕ УЧИЛИЩА

В БЪЛГАРИЯ ДО 1989 Г.

I.1. Кратка институционална история на детското правосъдие в България

Институционалното минало на детското правосъдие в България няма изградена

---

² Еленков, И., Колева, Д. (2010). Детството при социализма. София: Изд. Рива.

³ Канушев, М. (2015) пак там; Канушев, М. (2016) пак там; Канушев, М. (2020) пак там.

⁴ Кривирадева, Б. (2016) Системи за ресоциализация на деца и младежи. София: Изд. „Колбис“.

⁵ Фуко, М. (1998). Надзор и наказание. Раждането на затвора. София. УИ „Св. Климент Охридски“

⁶ Ariès, P. (1962). Centuries of childhood. Harmondsworth: Penguin.

⁷ Макаренко, А. С. (1963). Педагогическа поема. София. Изд. „Народна култура“

⁸ Обектив. (1996) Месечен бюлетин на Българския Хелзинкски комитет.;

Децата в институциите. (2001) Социално-педагогически интернати и възпитателни училища – интернати. Том 1, „БХК“;

В името на институцията: поправителните училища в България (2005), Български Хелзинкски комитет.; Деца, лишени от свобода в България: между наследството и реформата. (2014) София: Български Хелзинкски комитет.

структура, традиция и история преди времето на режима на държавния социализъм. През 1943 г. с приемането на *Закона за съдилищата за маловръстни* на нормативно ниво се създава интернатна институция в България – възпиталище, която никога не се реализира на терен. До 1944 г. при извършване на правонарушение от дете, то се поема от общото правораздаване. Реализирането на интерната в България на терен се свързва с институционалната история на системата на ТВУ.

I. 2. Специализираните училища в България по времето на режима на държавния социализъм

След 1944 г. с изграждането на новото социалистическо общество се установяват необходимите социални условия за създаване на ТВУ в България – нова философия (идеология), ново законодателство, нови институции и подготвени кадри. Политическата стратегия на новото общество по отношение на малолетните и непълнолетните е да се *предпазва и възпитава*, а при липса на друга възможност да се *наказва*⁹.

Нормативното начало на системата на Трудововъзпитателните училища (ТВУ) се поставя със *Закона за борба срещу детската престъпност*, приет на 5 февруари 1958 г., а от 1961 г. *Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните*¹⁰. Посредством законодателството се създават и функционират на терен Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, Местни комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, Детски педагогически стаи, трудововъзпитателни училища, поправителни домове. ТВУ е своеобразна гранична институция. Там се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви и такива, извършили престъпления, но освободени от наказателна отговорност. В поправителните домове се настаняват непълнолетни, които са извършили престъпления. Поправителният дом е мястото за осъдената престъпност на непълнолетните. Именно в междинната зона между престъпление и простъпка (правонарушение, което се намира между категориите на обикновеното правонарушение и престъплението) теоретично се ситуира ТВУ.

Дейността на ТВУ се регламентира от *Правилник за Трудововъзпитателните училища*¹¹ от 1958 г. и от *Правилник за Трудововъзпитателните училища*¹² от 1976 г. За изпълнението на целите и задачите на ТВУ всяко отделно училище има свой собствен

---

⁹ Канушев 2016: 319; Курсивът е мой

¹⁰ ДВ, бр. 11 от 7. 02. 1961 г.

¹¹ ДВ, бр. 97 от 5. 12. 1958 г.

¹² ДВ, бр. 100 от 17. 12. 1976 г.

правилник за вътрешния ред, утвърден от директора, в съответствие с конкретните специфики на обучаваните там.

ТВУ като учебни заведения имат кратка предистория. В първоначалния си вариант, те са наречени: „Училища за трудновъзпитаеми деца“¹³. Забелязва се едно двусмислие при употребата на абревиатурата ТВУ. В единия вариант това са училища за **трудновъзпитаеми деца**, в другия – училища за **трудоовъзпитание**. Казано с други думи, трудновъзпитаемите деца се възпитават посредством засилено преподаване на трудово обучение – **възпитание чрез труд**. През 1952 г. в страната са открити пет такива училища. Гръбнакът на системата на ТВУ в България е изграден в навечерието на приемането на закона от 1958 г.

С нормативните промени през 70-те години на ХХ в. системата на ТВУ се професионализира, диференцира и йерархизира. ТВУ започва да предоставя средно образование на възпитаниците си. Създават се: основни ТВУ; основни помощни ТВУ (ПТВУ) – учебни заведения за деца, извършили противообществени прояви, които са с лека до умерена умствена изостаналост или днес – децата със специални образователни потребности (СОП); основни ТВУ със строг режим; професионално-технически ТВУ (ПТТВУ) и средни професионално-технически ТВУ (СПТВУ). Създава се Интернатът за трудновъзпитаеми ученици (ИТВУ), чийто възпитаници са деца от ромски произход без противообществени прояви, но се предполага извършването на такива от тях. За настаняване в системата на ТВУ се следва строго процедурата по ЗБППМН и правилника за ТВУ. В цялата система на ТВУ се прилага субординация на задълженията на ръководството, учителите, възпитателите и възпитаниците.

С приемането на *Правилника за ТВУ* от 1958 г. се цели обхват само на психично здрави деца с хулигански деяния и такива, извършващи противообществени прояви. С новия *Правилник за ТВУ* от 1976 г. вече се обхващат всички малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви по оста норма – патология – медицина. По този начин се криминализира поведението на извършилите противообществени прояви независимо от етническата им принадлежност и психичното им състояние. Тъй като ТВУ е част от социалистическата икономика посредством трудовото обучение се цели създаването на икономически ефективни граждани, независимо от недъзите им. Създадената система на ТВУ институционализира на различни нива, настанените в нея ученици в съответните ТВУ.

---

¹³ Здравков, 1958: 72

Създадената системата на ТВУ се превръща в паралелна образователна институция. В нея се обучават, поправят и превъзпитават проблемни малолетни и непълнолетни, моделира се правилното им поведение. Върху настанените в системата на ТВУ, произвеждащи се като кадри на социалистическата икономика се полагат специални грижи. В ТВУ учениците се разпределят по образователна степен, по етнически принцип, по степента на спазване на режимните моменти и правилата в институцията, и по полов признак. В края на 70-те години на ХХ век системата на ТВУ вече е йерархизирана и диференцирана. Тя функционира едновременно като образователна система за опасния индивид и като система за прилагане на институционален надзор за малолетни и непълнолетни.

С приемането на ЗБППМН и *Правилника за приложение на закона* се залага инфранаказателна юрисдикция на институцията интернат.

Квасиюридическата функция се изразява в изземането на правораздавателни функции от съдилищата, които трансформирани в обществено-възпитателни функции, се възлагат на социалистическата общественост чрез местните комисии. Реалната инфранаказателна юрисдикция на комисиите се състои в разглеждането на простъпките на малолетните, извършили обществено опасни деяния и преценяването на простъпките на непълнолетните, извършили престъпление, но освободени от наказателна отговорност. Полето на възпитателната инфранаказателност покрива от отклонението през простъпката до престъплението и накрая до настаняването в ТВУ. Инфранаказателната функция обхваща не само детската девиантност, но и родителите. Социалистическото общество търси решението на въпроса с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните в заложената инфранаказателност и в институционализирането на децата.

Институционализацията на малолетните и непълнолетните се осъществява посредством ЗБППМН. Системата на ТВУ действа така: конформира чрез идейното възпитание, а за онези, които не могат да се конформират, няма степени – те са рязко институционализирани. ТВУ е тотална институция: *„място за живеене и работа, където голям брой индивиди в сходна ситуация, отделени от по-широкото общество за значителен период от време, заедно водят затворен формално администриран живот“*¹⁴. Дългогодишният престой в ТВУ стигматизира, изолира, маргинализира, асимилира и до голяма степен предопределя бъдещето на възпитаниците. Създава се

---

¹⁴ Goffman, 1961: 13

моралната им кариера, която започва още с влизането им в институцията, а там се осъществява *наказателна грижа* върху настанените.

Освен извършителите на противообществени прояви във времето на държавния социализъм надзорът обхваща и непълнолетните, които са в риск да извършат противообществена проява. Основните фактори от значение за извършване на противообществена проява от малолетни и непълнолетни са семейната среда и структурата на семейството, заетостта на родителите, училището.

Можем да обобщим, че през идеята за защита на обществото от „опасния“ (различния) индивид се създава професионализирана, диференцирана и йерархизирана система на ТВУ, която утвърждава интерната като тотална институция. Интернатната система се оформя като паралелна образователна институция. Преместването на настанения в различните видове ТВУ е строго регламентирано. Прилагането на наказателната грижа позволява паралелно с образователните си функции, училищата в системата на ТВУ да извършват педагогически надзор за осъществяване на обучение и корекционно възпитание. Като следствие от асимилационните и правно-юридическите си функции системата на ТВУ се етнизирва в опита си да реши ромския въпрос.

ГЛАВА II. НАКАЗАТЕЛНА ГРИЖА

Стратегията за справяне на държавата с престъпността на малолетните и непълнолетните е институционализация, осъществена в тотални институции (ТВУ). Във времето на режима на държавния социализъм институционализацията се постига чрез грижа, която наричам наказателна грижа. Тя е решение на проблема за безнадзорното дете и е средство на държавата да управлява, коригира и институционализира социално-патологични явления при децата. Отнася се за детската девиантност управлявана, коригирана и институционализирана в корекционно-възпитателните заведения, както и целият институционален път на лицето до тях.

II.1. Необходимост от създаване на понятие

Съществуват социологически теории, обясняващи социалната девиантност, детството¹⁵ и правоприлагането¹⁶. Наказателната грижа е начинът, по който педагозите в интерната поправят, превъзпитават и обучават настанения. Доближава се по смисъл и

---

¹⁵ Aries 1962

¹⁶ Фуко 1998; Фуко 2000

съдържание с понятието морална кариера, описано от Гофман¹⁷ и кариери в девиантна професионална група на Бекер¹⁸. Наказателната грижа е много по-широко понятие от морална кариера. Чрез нея се управляват конкретни процеси, свързани с настанения в интернат. Наказателната грижа обхваща целия спектър на отклонението и бележи биографичната траектория на възпитаника на интерната. Шансовете му са предопределени от местната комисия. Наказателната грижа изгражда личността.

Понятието наказателна грижа има различно приложение (предвид вида ТВУ) и за да е работещо е нужно да се фиксира с точни и постоянни значения. То се състои от равнопоставени в лексикален смисъл думи наказателност и грижа, и се провежда в институция. Точните значения отвеждат понятието към областта на социалните науки – в частност на социологията. Понятието е на границата на социологията с правото, педагогиката, икономиката и обхваща граничните полета на редица частни социологически науки. Въвеждането му се проблематизира в контекстите, в които се прилага, в зависимост от различните смисли и вътрешните му логики. Предвид механизмите за коригиране на въдворените, значенията на понятията варират, като се акцентира върху наказателност или върху грижа.

Наказателната грижа има специфично значение, както спрямо времевата дистанция и социалния контекст, така и в конкретния вид учебно заведение, в което се прилага. Тоест, за да се приложи е нужно да се дефинира конкретна социална реалност, за която се отнася и да се определят понятийните граници.

II. 2. Граници на понятието

Наказателната грижа е понятие, чрез което се извличат принципите на корекционно-възпитателното обхващане на младежта при социалистическия режим и след него в институциите от интернатната система. Времевите граници обхващат периода от създаването на първото в България ТВУ през 1952 г. до днес и са зададени от доминирането на парадигмата на борба с противообществените прояви. Пространствените му граници включват различните видове корекционно-възпитателни заведения и обхващат междуинституционалната плетеница на захващането на децата от тази парадигма. Наказателната грижа се движи по оста норма – патология – медицина. Целият спектър на грижата в корекционно-възпитателните заведения обхваща малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви.

---

¹⁷ Goffman 1961

¹⁸ Becker 1963

Как става възможна наказателната грижа? Този вид грижа се прилага в училищата от системата на ТВУ – междинни учебни заведения, намиращи се на границата между поправителния дом (затвор за малолетни) и масовото училище. Другата причина, поради която става възможна наказателната грижа е неяснотата около понятието противообществена проява и неговата многоаспектност.

II. 3. Наказателна грижа през социализма

През социализма детската деликвентност се управлява чрез изграждане на корекционно-възпитателни заведения. Настанените в тях не носят наказателна отговорност за действията си и затова върху тях се прилага наказателна грижа от подготвени педагогическите кадри на режима.

Наказателната грижа включва целия корекционно-възпитателен процес, упражняван върху настанения в ТВУ и се реализира чрез възпитателни мерки. Грижата е наказателна, защото настаняването в ТВУ не е доброволен акт. Определяща роля има МКБППМН, след възпитателно дело. По същество това е наказателно-възпитателна грижа.

Задачата на ТВУ е постигане нравственото възпитание на подрастващите, осъществено чрез методи, включващи поощрение и наказание. Практически ръководител на възпитателния процес е учител-възпитател. Специфичен метод на превъзпитание е методът на „взрива“, чрез който процесът на ресоциализация се постига в кратък срок, чрез внезапност.

В ТВУ върху детето се налага морална стигма. Въдвореният в тоталната институция ТВУ не я напуска преди да навърши пълнолетие или завърши образованието си. Осъществява се непрекъсваем корекционно-възпитателен процес. Настаняването в ТВУ се предопределя от произхода на малолетния/непълнолетния. ТВУ бележи и предопределя биографичната траектория на ученика. Шансовете за по-добра реализация в обществото зависят от социалната прослойка, от която идва настаненият. Стигматизирането се случва чрез възпитателния процес, опиращ се на дисциплинарната педагогика на Макаренко.

През 70-те години на ХХ в. системата на ТВУ се реформира. ТВУ се изгражда като йерархизирана институция, а системата за надзор придобива легитимното право на контрол върху всички подрастващи, които извършват противообществени прояви.

На първото стъпало в йерархията е ИТВУ – учебно заведение, в което се настаняват: 1) малолетни и непълнолетни, които не са извършили противообществени прояви, но съществува риск да извършат; 2) малолетни и непълнолетни в риск, нямащи

подходящи условия за живот. На следващото стъпало в йерархията на системата на ТВУ, са ТВУ във вида създаден през 50-те години на ХХ век. Най-високо в йерархията е ТВУ със строг режим и въоръжена охрана, където се изпращат учениците, неспазващи правилата в обикновените ТВУ.

Стратификацията на ТВУ превежда малолетния/непълнолетния през системата на контрол като в нейния край той е поправен и превъзпитан или изпада в престъпност. Във всички ТВУ способ за превъзпитание на настанените е наказателната грижа. В ИТВУ става дума за грижовно-възпитателна грижа, в ТВУ – дисциплинарни мерки, които в ТВУ със строг режим придобиват форма на открито наказание, а въоръжената охрана и изолаторът изграждат представата за затвор. В ПТВУ към наказателната грижа се добавя медицинска и психиатрична грижа.

Наказателната грижа е педагогически надзор, осъществяван от назначените педагози в системата на ТВУ. Тя започва да се прилага преди влизане в ТВУ с назначаването на обществен възпитател. Взаимовръзката между възпитателя и обществения възпитател е значима за правилното провеждане на наказателната грижа в ТВУ. Възпитателната работа в ТВУ обхваща непрекъсваемото поле на поправяне и превъзпитание.

Съществува ясна субординация на задълженията в интерната. Изградена е наглед строго йерархична и военизирана организация, която функционира с планове, одобрени от директора.

Институционализацията на малолетни и непълнолетни протича на два етапа. Първият (от края на 50-те до началото на 70-те години на ХХ в.) започва със създаването на системата на ТВУ през 1958 г. През този етап с психично здравите малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви се провежда превантивна работа, поправят се и се превъзпитават в ТВУ чрез наказателна грижа. Резултатът е трайното им институционализиране в паралелната образователна система на ТВУ.

От 70-те години (втори етап), тази система започва да се *професионализира* и *диференцира*. В ранния етап ангажираните лица в Централната и Местните комисии са служебно заети някъде, а задълженията им към комисиите са допълнителни в рамките на обществените организации. През 70-те години на ХХ в. се създават длъжностите секретар на комисия и обществен възпитател, а заемащите ги лица не са служебно ангажирани другаде. Приема се правилник за ЦКБППМН. Към комисията се създава *бюро*, което разглежда важните и належащи въпроси; устройват се *Центрове за възпитателна работа по местоживееене*.

Професионализира се и наказателната грижа. В интернатната система за нея отговарят педагозите в съответното ТВУ. Извън интерната специфичните параметри на наказателната грижа са поети от обществен възпитател. Когато намери за необходимо, местната комисия може да прекрати възпитателния надзор над малолетния или непълнолетния като освободи обществения възпитател от задълженията му, или да замени един обществен възпитател с друг. Прави впечатление, че местните комисии с времето имат все по-определяща роля при настаняването в ТВУ и ИТВУ.

Институционализацията на децата е заложена още в нормативната уредба. Там липсва определение на ключовото понятие за противообществена проява. Членовете на Местните комисии имат възможността да интерпретират свободно това понятие по свое усмотрение и да настаняват деца в институции.

Непосредствено преди падането на режима на държавния социализъм системата на ТВУ продължава да се разширява. Преминаването в полето на медицината размива границите между деликвентно и патологично. Положеното от 70-те години на XX в. начало на употреба на психиатрията като инструмент за обхват на малолетните и непълнолетните с противообществени прояви сега се засилва.

Системата на ТВУ в края на режима на държавния социализъм придобива всеобхватни правомощия. Тя наблюдава всички деца без изключение. Наблюдението се извършва в масовите училища чрез училищните комисии за превенция на противообществените прояви, Центровете за възпитателна работа и обществените организации. В зависимост от резултатите на наблюдението системата на ТВУ разпределя малолетните/непълнолетните в съответен интернат.

Способът за справяне с детската деликвентност във времето на социализма е изграждането на системата на ТВУ. Превенцията на противообществените прояви функционира чрез заложената в нея инфранаказателност. Когато превантивните мерки се окажат недостатъчни, следва настаняване в интернат.

Съществуват три типа заведения според степента на проявата: ИТВУ, имащи превантивна функция; диференцирани ТВУ, където се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви и поправителни домове, в които изтърпяват наказанието си осъдените непълнолетни.

ГЛАВА III. НОРМАТИВНА УРЕДБА НА ИНТЕРНАТА В БЪЛГАРИЯ

III. 1. Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните или каква е идеята на социалистическия нормотворец за детското правосъдие

Стратегията на Закона за борба срещу детската престъпност от 1958 г. (преименуван от 1961 г. и функциониращ и днес с името Закон за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните – ЗБППМН) е да обхване децата в отделни институции, в които основен метод за превантивна наказуемост е „комунистическото възпитание“. Превантивната наказуемост се разбира като наказателно възпитание за предотвратяване извършването на правонарушения и отклонения от развитието на малолетните и непълнолетните.

Чрез ЗБППМН се създава цялостна верига от институции, имащи за основна цел да предотвратят, контролират и регулират противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Всяка институция по веригата отчита институционалния път на малолетния/непълнолетния, както и действията предприети спрямо него. Институциите на национално и на регионално ниво са свързани в система, която наричам система за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Конституираната система е едновременно автономна и обвързана с останалите институции в страната. Създадените институции, заложили още в първоначалния вид на закона са: комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; детски педагогически стаи към съответните народни съвети; ТВУ при Министерството на просветата и културата; поправителни домове при Министерството на правосъдието. Към ТВУ и поправителните домове се организират общежития, работилници, помощни стопанства.

Цялата система на борбата в първоначалния ѝ вид (от създаването ѝ до средата на 70-те години на XX в.) поставя акцент върху борбата с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни като правонарушения т.е. нарушаването на правните правила и норми на социалистическото законодателство. В този първи етап от своето съществуване в системата на ТВУ, обект на ЗБППМН са деянията, простъпките и престъпленията на малолетните и непълнолетните. Отклонението все още не се медикализира.

III. 2. Комисиите и създаването на цялостна надзорна мрежа

През 60-те години на XX в. се отчита натрупаният вече опит, отговаря се на

международните за тогавашното време стандарти и се прецизира името на закона. „Детска престъпност“ е недопустимо понятие в международно-правен смисъл. „Противообществени прояви“ като понятие е приемливо, предвид смекчаването на вменяваната и санкционирана вина на подрастващите и освобождаването им от наказателна отговорност, чрез налагане върху тях на възпитателни мерки.

От 1961 г. функционират ЦКБППМН към Главна прокуратура, МКБППМН към градските (районни) съвети и окръжни комисии към окръжните народни съвети.

Централната комисия има за задача да разработва и провежда дейности, свързани с прилагането на закона и ръководи, и координира дейността на окръжните и местните комисии. Нейни членове са видни общественици от различни професионални направления, което позволява прокарването на държавната политика във всички сфери на обществения живот и синхронизиране ѝ с политиката на детското правосъдие.

Местните комисии имат задачи, свързани с надзора и контрола над малолетните и непълнолетните. Комисиите имат право да внасят свои предложения в работата на съдебните органи в рамките на закона по отношение на наказанията на малолетните и непълнолетните. Всички свои задачи местните комисии изпълняват в сътрудничество с детските педагогически стаи, органите на образованието и съдействието на обществеността.

Окръжните комисии се отличават със свои специфични задачи на равнище окръг, които се изразяват в ръководство и съгласуване на работата на местните комисии; изучаване въпросите, свързани с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; настаняване в ТВУ; контрол върху детски педагогически стаи, ТВУ-та и поправителни домове. Те синхронизират изискванията на държавната политика на окръжно ниво, като отчитат съответните регионални особености.

В стратегическия си замисъл системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните обхваща целия живот на индивида и надзирава неговата траектория между различните институции и фази на развитието му; предпазва подрастващите от извършване на престъпност; настанява провинилите се в институции; налага наказателна грижа върху тях. Задачите на комисиите с времето се прецизират, допълват, разширяват и се реализират в сътрудничество с други институции. Заложена е инфранаказателност на системата, извеждаща решение на въпросите с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните на подноормативно законово равнище.

От ЗБППМН е видимо вдвояване на грижа и наказателност спрямо малолетните и

непълнолетните. Тя прозира в задачите на комисиите свързани с настаняване на работа, изпращане в учебни заведения, ТВУ-та, пансион и други възпитателни или лечебно-възпитателни заведения. Нормативната уредба предвижда институционализиране на социалния контрол, който съчетава твърде широки функции – надзор, грижа, санкция.

Дейността на комисиите се преплита с тази на други властови структури посредством привличане на сътрудници – експерти, съответно от национално и местно ниво. Наблюдава се междуинституционално взаимодействие между комисиите и училищата, ДПС, ДКМС и ОФ. Става видно как през училище се гради мрежа за дисциплинарен обхват на семействата, които не полагат достатъчно грижи за своите деца. Училището става щабквартира на усилията, семейството да се направи прозрачно. Идеята е режимът да действа двойно – веднъж като надзор, втори път като посрамване. Във всички свои дейности от превантивен, от възпитателен, от превъзпитателен и надзорен характер комисиите работят със съдействието на отделни граждани и активисти, обществени и политически организации и министерства.

Иззетите правораздавателни функции от съдилищата и трансформирани в обществено-възпитателни функции, посредством местните комисии са предоставени на т. нар. „социалистическа общественост“. Чрез ЗБППМН латентно се създава инфранаказателността на системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Обществеността (в помощ на комисиите) е включена в санкционирането на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните чрез налагане на наказания, посредством извън съдебни практики. Комисиите са задължени да спазват указанията предвидени в закона.

III. 3. Структура на комисиите

Със ЗБППМН от 1961 г. се изгражда напълно структурата на комисиите за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Най-високо в йерархията е Централната след нея са окръжните и местните комисии, които имат сходни структури. Всички комисии са в състав: председател, заместник-председател, секретар и членове.

Лицата в състава на комисиите работят основната си работа, която съвместяват с тази в комисиията. Остава неясно как точно го правят. По отношение на малолетните и непълнолетните лица с противообществени прояви, работещите в комисиите трябва да разделят годните за работа от нуждаещите се за лечение. Годните за работа се вдвояват на работа, а нуждаещите се от лечение се насочват към лечебно-възпитателни заведения.

Всички комисии в края на всяка година отчитат своята дейност пред съответните

народни съвети. ЦКБППМН анализира периодично резултатите от работата на окръжните и местните комисии и издава списание „Обществено възпитание“.

В Указания № ДП – от 26. 03. 1961 г. на ЦКБППМН се описват конкретните мероприятия на местните комисии по отношение на пълнолетни граждани, подбуждащи малолетни и непълнолетни към извършване на противообществени прояви, а също и на родители, определяни като нехайни, хронични пияници и с понижен морал. Въпросите свързани с противообществените прояви на пълнолетните граждани, които не представляват престъпление се разглеждат от *Закона за другарските съдилища*.

III. 4. Другарските съдилища: просмукването на детската наказуемост

Законът за другарските съдилища представлява интерес за дисертационното изследване в частта си, в която се отнася до подбуждането към извършване на противообществени прояви от малолетни и непълнолетни от пълнолетни граждани (или родители на непълнолетни и малолетни лица), а също и на родители, чиито деца са извършители на противообществени прояви.

Посредством ЗБППМН и *Закона за другарските съдилища* на нормативно ниво се проявява инфранаказателност, която позволява съществуването на правораздаването на поднормативно ниво. *Закона за другарските съдилища* има превантивна функция. Членовете на другарските съдилища са „изтъкнати граждани“, ползващи се с обществено доверие. Другарският съд се оказва междинно звено между извършилия нарушение и съда. Другарският съд съди провинилия се, за когото се предполага, че след като се поправи и възпита ще продължи да бъде част от общността.

Законът за другарските съдилища също ползва понятието „противообществена проява“, за което отново липсва дефиниция. Неопределеността на понятието позволява своеобразно превключване във възрастите на границите: малолетие – непълнолетие и непълнолетие – пълнолетие. На нормативно ниво се превключва между *Закона за другарските съдилища* и ЗБППМН. ЗБППМН налага възпитателни мерки. Другарските съдилища налагат мерки за „обществено въздействие“ за пълнолетните граждани на общността. Законодателството позволява преплитане на правомощия. Възпитаниците на ТВУ могат да останат в ТВУ до завършване на образованието си (придобиване на професионална квалификация) т.е. вече пълнолетни граждани са в институция, която регулира малолетни и непълнолетни. На практика съществува размиване в законодателството на границата между непълнолетие и пълнолетие.

Взаимовръзката между *Закона за другарските съдилища* и ЗБППМН се изразява във факта, че и при двата нормативни акта правораздавателните функции се предоставят

на обществени орани. Така се прилага характерната за социалистическия режим инфранаказателност. При ЗБППМН това са простъпките на малолетни и непълнолетни, а при другарските съдилища различни правонарушения и нетежки престъпления на пълнолетни. Посредством двата закона се осъществява връзката между непълнолетния и пълнолетния гражданин, извършващ „противообществени прояви“. Общественото правораздаване – осъществявано през тези два закона е преустановено след 1989 г. с отмяната на *Закона за другарските съдилища*. След промените от 1989 г., с отпадането на мерките за обществено въздействие, механизмите на създаденото през социализма обществено правораздаване са преустановени при пълнолетните.

Ползваното от ЗБППМН и *Закона за другарските съдилища* понятие „противообществена проява“ обхваща широк възрастов диапазон. Долната граница е 7-8 годишна възраст, а горна граница реално не съществува. С времето понятието „противообществена проява“ се разширява и придобива все по-широк смисъл. В първия етап на съществуването на системата на ТВУ противообществените прояви са само деяния, представляващи престъпни прояви в различни форми, извършвани от малолетни и непълнолетни, които са психично здрави. Основното средство за справяне с противообществените прояви са възпитателните мерки, прокарвани през педагогически методи. Превенцията преминава през възпитание и обучение, осъществявано в специални образователни тотални институции. За борбата с противообществените прояви се създава образователна институция (ТВУ), която като превенция полага наказателна грижа. Във времето на социализма понятието „противообществена проява“ обхваща широк спектър от деяния – от влияния, от отклонения, от обикновеното нарушение до тежки престъпления.

Тамара Хинова разглежда понятието в два смисъла – широк и тесен. В широкия смисъл понятието „противообществена проява“ обхваща всички деяния, свързани с „обществената опасност“ включително и престъпленията. В тесния смисъл – се отнася за прояви, противоречащи на морала и добрите нрави, за които се търси отговорност по смисъла на ЗБППМН. Липсата на точно и ясно определение на понятието създава трудности при прилагането му. Така във времето на социализма има два етапа в разбирането за противообществена проява, които съвпадат с етапите на създаване и на разширяване и професионализиране на системата на ТВУ¹⁹.

---

¹⁹ Хинова, 1971: 40-41

III. 5. ДПС: полицейските функции на образователното министерство

Детските педагогически стаи са институция в системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, които са открити при градските (районните) съвети. Те се завеждат от инспектори с педагогическо образование и подготовка, назначавани от местните органи на Министерството на просветата и културата. Инспекторът от ДПС е и член на съответната местна комисия. Задачите на детските педагогически стаи са да издирват малолетните и непълнолетните, заради извършените от тях правонарушения, както и да проследяват индивидуалните им качества; да проучват условията и конкретните причини за правонарушенията им; да набелязват и прилагат конкретни възпитателни мерки за всеки отделен случай, с изключение на чл. 13 относно възпитателните мерки, налагани от ЗБППМН. На нормативно ниво е заложена връзка между Министерството на просветата и културата, МВР, детските педагогически стаи, местните комисии и обществените организации посредством, която е заложена инфранаказателността.

III. 6. ТВУ

Трудововъзпитателните училища, завършващи създадената институционална верига, се организират при Министерството на просветата и културата. В тях се настаняват малолетни над 7-годишна възраст и непълнолетни. Мярката настаняване в ТВУ се извършва от органите на Министерството на просветата и културата по предложение на местните или окръжните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и въз основа на прокурорско постановление или определяне на съда в случаите на чл. 29 от НК.

Настанените в училищата малолетни и непълнолетни задължително получават основно образование, непълнолетните над 15 години получават и професионално образование. Те остават в ТВУ до навършване на 18 години, могат да останат до 19 години, ако това е необходимо за получаване на професионална квалификация. Обучението се води по програмите на съответните видове училища. Завършилите тези училища получават документи и придобиват правата по законите и правилниците, отнасящи се до общообразователните и професионалните училища. След нормативните промени през 1996 година системата на ТВУ се преобразува в система на ВУИ и СПИ.

Поправителните домове се намират под ведомството на Министерството на правосъдието, в които осъдените непълнолетни изтърпяват наказанието лишаване от свобода. Те не са предмет на дисертационното изследване.

В Постановление №18 на МС от 20 януари 1961 г. са заложили механизми относно

необходимите мероприятия по мобилизиране обществеността за по-резултатна борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, чрез които системата за борбата „диалогизира“ с институциите от другите системи в социалистическа България. Постановлението препоръчва на обществените организации (ОФ, ДКМС, профсъюзите) конкретни стъпки в борбата им срещу противообществените прояви. Същевременно задължава подчинените ведомства и министерства да работят съвместно с изброените вече обществени организации в борбата им с противообществените прояви.

Друг значим нормативен акт са Указания № ДП – 1 от 26 март 1961 г. на ЦКБППМН относно приложение на ЗБППМН, чрез който се реализира на терен борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

Обхванатите субекти са три типа: малолетни, непълнолетни и нехайни родители (възрастни). Мерките по отношение малолетните и непълнолетните са съгласно чл. 13 от ЗБППМН. Законът предвижда налагане на мерки и глоби спрямо нехайството на родители и други възрастни, грижещи се за малолетни и непълнолетни.

Съгласно Указанията, когато в местните комисии постъпи предложение или оплакване председателят, свиква ръководството на комисията или цялата комисия за да се прецени наличието на необходимост от разглеждане на простъпката. Разглеждането на простъпката става във възпитателно дело. При необходимост за разглеждане на простъпката се предприемат редица от последователни действия, след които съставът взема едно от следните решения: прекратява преписката; разглеждането се отлага и се постановява извършването на допълнителна проверка; прилага мерките за обществено-възпитателно въздействие съгласно чл. 13 от ЗБППМН.

При определяне мярка *възпитателен надзор* по същество в общността се прилага наказателна грижа, изразена в подкрепа и насочващо поведение. Извършилият противообществена проява наблюдава и се учи от морала на гражданина, на когото е поверен, който също наблюдава и сигнализира дали неговият повереник се поправя.

Решенията на възпитателното дело са писмено мотивирани, вземат се с обикновено мнозинство (половината + един) от участниците при разглеждането и не се обжалват. Изпълнителният комитет на народния съвет има право да ги отмени и предпише ново разглеждане от друг състав на местните комисии.

Със създаването на системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните държавата реализира механизми за превенция и регулиране на противообществените прояви сред малолетни и непълнолетни. Чрез

създадената инфранаказателност на системата тези механизми са внедрени в членовете на обществото като форми и начини на мислене и на действия. Механизмите за превенция и регулиране и привнасянето им в съзнанието и действието на обществеността са двата компонента на парадигмата на борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

Как системата на борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните се развива през втория си етап от 70-те години на XX век?

III. 7. Професионализиране на системата

През 70-те години на XX в. се усъвършенстват механизмите за превенция и регулиране на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните като се създават нови институции (професионализирани ТВУ; Центрове за възпитателна работа по места), в които те се прилагат. Паралелно с прилагането на тези механизми чрез инфранаказателността продължава привнасянето им в съзнанието и действието на членовете на обществото. По този начин парадигмата на борбата трайно се установява като форма на противодействие на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

След установяването на системата, през 70-те години на XX в. се преминава към нейното професионализиране. В ЗБППМН продължава да не съществува точна дефиниция на понятието противообществена проява. Липсата на законово фиксирано определение за нея е условие за възможност на всевластната фигура на МКБППМН.

С промените в ЗБППМН въпросите, отнасящи се до надзора на малолетните и непълнолетните с противообществени прояви извън институциите на ТВУ се отнасят към трудовите задължения на обществения възпитател.

Създават се Центрове за възпитателна работа по места (ЦВРМ), които имат за задача да осъществяват надзора върху детето, извън институциите от системата на ТВУ. Наличието на ЦВРМ позволява дейността по профилактика на правонарушенията да се пренесе в жилищните квартали и да се обединят усилията на държавните и обществените организации с милицията²⁰. Със създаването на Центровете инфранаказателността на системата обхваща не само институциите, но и цивилните граждани. Под професионалното ръководство на ЦВРМ се създава система от институции и от цивилни граждани, която осъществява цялостен и системен контрол над извършителите на противообществени прояви.

---

²⁰ ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 1: 15

Системата на ТВУ се диференцира, чрез включването на малолетните и непълнолетните с лека и до умерена умствена изостаналост и постепенно се етнизират със създаването на ИТВУ.

Различните ТВУ показват как се конструират различните лица на „отклонението“ – непослушните с простъпки, неадаптируемите с умствено изоставане и най-сетне – чрез етническата си принадлежност.

По своята структура ТВУ е проект за справяне с проблемните деца през социализма. Те са отделени в институцията, а когато я напускат пътят им на развитие е предвидим, посредством отработени институционални механизми на различните звена по веригата. Проблем за ТВУ е ИТВУ, който е политическо решение на етнически въпрос. След проверка в края на 80-те години се установява, че липсва информация за завършилите ИТВУ. А от този факт възниква въпроса дали социалният проект относно ромските деца дава желаните резултат. От ИТВУ излиза трайно институционализиран пълнолетен гражданин; нямащ социален опит, освен този в интерната; двойно стигматизиран – морално и етнически; връзките със семейството му са прекъснати; като пълнолетен гражданин му е необходима вторична социализация, преобразувана като реинтеграция в общността му. За случая ИТВУ говорим за „перверзен ефект“²¹ по смисъла на Р. Будон. Социалният проект по отношение на ромските деца не дава желаните резултат.

ЧАСТ ВТОРА. ЗАКРИЛАТА

ГЛАВА I. НОРМАТИВНИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

I.1. Промени в нормативната уредба на системата на ТВУ

Периодът след 1989 г. е време на цялостна трансформация на българското общество – преобразуване на характерната за социалистическия режим институционална структура и разграждане на системата на ТВУ като част от нея; отпадане на инфранаказателността като форма на налагане на техники на власт и

---

²¹ Можем да говорим за перверзен ефект, когато двама (или повече) индивиди преследвайки дадена цел, произвеждат неволно състояние на нещата, което може да бъде нежелано от гледна точка и на двамата или на единия от тях (Bouddon 1982: 14).

контрол; актуализиране и преправяне на следвания от 50-те години на XX в. дисциплинарен дискурс; приемане на нов институционален дискурс от държавата по отношение на децата. Новият дискурс се свързва с поэтапния процес на преминаване от въдворяване на малолетния/непълнолетния в тотални институции към предоставяне на грижа за детето чрез извеждането му от институциите.

1.2. Първите промени в системата на ТВУ – създаване на системата на ВУИ и СПИ

Първите промени в ЗБППМН са направени през 1996 г. Съществуващите ТВУ се преобразуват. Интернатът продължава своето функциониране, но под името Възпитателно училище – интернат (ТВУ до 1996 г.) и Социално-педагогически интернати (бивши ИТВУ). Съществуващите институции в системата на ТВУ продължават своето функциониране и при системата на ВУИ и СПИ, запазвайки своите имена. Структурата им отново се определя от ЗБППМН.

Българското законодателство започва изграждането на системата на закрилата. Промени се постановяват по отношение на ЦКБППМН и МКБППМН. Наказателната грижа се измества в посока на експертизата. Кентавричната фигура на „видния общественик“ отпада с промените от 2004 г. Контролът преминава от обществените организации към държавните структури.

Трансформацията на интерната се свързва с преобразуването на корекционно-възпитателните заведения съответно ТВУ във ВУИ; ИТВУ в СПИ; ПТВУ в ПВУИ. Реформата протича бавно и на етапи, и се изразява в свиването на интерната, и гарантиране на правата на детето. ВУИ и СПИ вече не са паралелна образователна система за извършителите на противообществени прояви, в която те остават до завършване на образованието си.

Преобразува се фигурата на обществения възпитател. Създава се фигурата на социалния работник. Задълженията се преразпределят между специалисти от различни направления. Строго педагогическият профил на експертите от системата на ТВУ, превключва, с навлизането в преобразуваната система на ВУИ и СПИ на експерти, в сферата на социалната работа. Системата за борба с противообществените прояви вече е с педагогически и социален профил. Относно работата на обществените възпитатели отпада ръководството и контрола им от инспекторите в детските педагогически стаи.

Процесът по поправяне и превъзпитание на извършителя на противообществена проява се поверява на обществения възпитател, който отговаря за педагогическата страна на въпроса и социалния работник, който подпомага интеграцията на

малолетния/непълнолетния в обществото.

Създава се фигурата на обществения защитник, който гарантира спазването на правата на малолетния/непълнолетния във възпитателното дело.

С промените от 1996 г. настаняването във ВУИ става след съдебно решение, а на малолетните и непълнолетните се позволява адвокатска защита. С промените от 2004 г. адвокатска защита се допуска, и при настаняване в СПИ и се премахва дейността на обществения защитник.

Промените в ЗБППМН от 1996 г. се налагат заради поети от България ангажименти, свързани с редица международни договори и приети въз основа на тях национални устройствени или отраслови закони за закрила на децата. В тази връзка установената процедура от ЗБППМН противоречи на международните стандарти, част от които, с промените в ЗБППМН през 2004 г. са премахнати.

Настаняването във ВУИ става след съдебно решение, а в СПИ след възпитателно дело от съответната местна комисия (от 2004 г. със съдебно решение). Настаняването е крайна мярка. Преди да се пристъпи към дело се следва установена процедура. Такава има установена и при провеждането на възпитателно дело.

Макар институциите да не се променят бързо, на нормативно равнище се очертават ясно промените, изразени в разграничаването на съдебните и социалните функции. Създават се повече възможности за излизане от институцията и се предприемат действия в посока деинституционализация.

С промените в ЗБППМН от 2004 г. съдебното дело се въвежда задължително като форма на настаняване във ВУИ и в СПИ и се следва установена процедура при провеждането му.

С промените в ЗБППМН процедурата пред местните комисии във възпитателните дела все повече наподобява наказателното съдопроизводство, въпреки че се осъществява от извън съдебен независим и основан на общественото начало орган. Тези сходства изразяват желанието на законодателя да наложи максимално поправително въздействие независимо от институцията, която ще го приложи.

Въпреки сходствата между прилаганите санкции съществуват и редица различия. Възпитателните мерки не са държавна принуда, а целят поправително и изправително въздействие; имат предупредително и сплашващо въздействие върху извършителя. При налагането на наказания се поражда съдимост, а при възпитателните мерки – не. Разлики се забелязват и при начина на осъществяване на контрол при изпълнението на наказанията и възпитателните мерки.

С промените през 2004 г. и възможността за обжалване съдът се въвежда в решаването на делата като втора инстанция за налагане на най-тежките мерки в ЗБППМН. По този начин контролът по изпълнението се налага от него.

Решаването на въпросите, свързани с детското правосъдие следва дискурса за реформа на съществуващата система на борба с противообществените прояви, актуализиране на законодателството и приемане на нови закони.

1.3. Предоставянето на социални услуги като форма на грижа за малолетните и непълнолетните

След краха на режима на държавния социализъм предизвикателство пред системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните е необходимостта ѝ да се преобразува от репресивна система в система гарантираща, детските права. *Законът за социалното подпомагане* (1998 г.) като част от новата законодателна рамка на страната осветява трансформирането ѝ. Той въвежда понятието социална услуга. Трансформиращата се институционална система започва да предоставя социални услуги като форма на превенция срещу изпадане в бедност и престъпност.

Към 1998 г. макар да няма закон за закрила на детето социалната грижа обхваща правата и на застрашените групи, в които влизат и децата. В края на 90-те години на ХХ в. политиките за децата се опосредяват от ЗБППМН, *Закона за социалното подпомагане* и *Закона за народната просвета*. Институционалната система в обществото преобразува системата за борбата по начин, по който едновременно запазва дисциплинарния дискурс, с който институционализира и в същото време предоставя закрила като предприема стъпки в изграждането на деинституционализиращ дискурс изразен в нормативни промени, чиято основа е стратегия за спазване на човешките права.

С приемане на *Закона за закрила на детето* през 2000 г., правилника за прилагането на закона през 2003 г. и преобразувания изменен правилник за прилагане на *Закона за социалното подпомагане* се изгражда системата за закрила.

В края на 90-те години на ХХ век системата на борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните е частично реформирана. Завършва първият етап от трансформацията на интерната. В тоталната институция през законодателните регулации се спазват и съблюдават човешките права на настанения.

1.4. Изграждането на системата на закрилата на детето

Процесът на изграждане на системата на закрила на детето започва с краха на режима на държавния социализъм. През 1991 г. се приема и ратифицира от Народното

събрание *Конвенцията за правата на детето*. Предоставянето на адвокатска защита при настаняването във ВУИ от 1996 г., а от 2004 и при настаняване в СПИ е форма на закрила.

Нормативното начало на изграждането на системата на закрилата е поставено през 2000 г. с приемането на *Закона за закрила на детето*. Посредством него се уреждат принципите и мерките за закрила на детето, определят се правата на децата, конституират се държавните и общински органи за закрила, формите на взаимодействие между тях, както и участието на юридически лица с нестопанска цел и физически лица с такива дейности.

Законът поставя акцент върху детето като основна ценност и неговото семейство. Детето става център на внимание, на грижа, но в същото време е значим социален субект/фактор/деец, който трябва да се вземе под внимание за определяне на стратегиите за неговото развитие.

С приемането на *Закона за закрила на детето* се поставя нормативното начало на деинституционализацията в България. Мярката настаняване в институция се предоставя само в краен случай. Законът предоставя мерки на закрила, които са в противовес на възпитателните мерки от ЗБППМН. Приема се, че семейната среда е гарант за спазването на детските права.

Дете по смисъла на закона е „*всяко физическо лице до навършване на 18 години*“²². Диференцирането на възрастите в детството предполага различия в подкрепата и интервенцията спрямо децата. Различните възрастови периоди в детството предполагат и различна степен на подкрепа и закрила.

Създадените органи за закрила на детето, съблюдаващи зачитането и спазването на детските права са Държавна агенция за закрила на детето (ДАЗД), към която се изгражда Национален съвет за закрила на детето.

За оказването на конкретна практическа закрила на детето се създава и поддържа национална информационна система за децата, нуждаещи се от специална закрила; за осиновяване или за настаняване в специализирани институции.

На регионално ниво в страната функциите по закрила на децата се осъществяват от Общинската служба за социално подпомагане. Отделът за закрила на детето към съответната община прилага конкретните политики по въпросите, свързани с децата.

---

²² ДВ, бр.48 от 13.06. 2000 г.

1.5. Парадигма на борбата или как системата за борба с противообществените прояви става част от закрилата

В сферата на детското правосъдие следва да има само една система, която да провежда политиките и да гарантира защитата на децата. От 2000 г. в България системите са две. Казусът по детските политики минава по линията на изграждане на едната и преобразуване на другата, което затруднява приемането на единна политика. Проблем пред парадигмата на закрилата, е че разчита на семейството като институция за развитието на детето. При липса на семейство такова се конституира по смисъла на закона. Създава се фигурата на приемното семейство, което да осигури семейна грижа. При провал на приемната грижа в закона се предвижда създаване на институцията Център за настаняване от семеен тип (ЦНСТ). В ЦНСТ престоят е кратък и продължава до осигуряването на семейство. При провал на ЦНСТ следва настаняване в СПИ/ВУИ, което позволява превключването между парадигмите и прави възможно парадигмата на борбата да стане продължение на парадигмата на закрилата.

С промените в ЗБППМН от 2004 г. практически завършва реформата на системата на борбата и тя преминава в периферията на закрилата, където няма ясно очертани граници между закрила и репресия. Тя става своеобразно продължение на закрилата в периферията на обществото.

В сферата на предоставянето на грижи системите на парадигмата на борбата и парадигмата на закрилатата се преплитат и имат допирни точки със социалната система (*Закона за социалното подпомагане*), училищната институция (*Закона за предучилищното и училищното образование*), съдебната система и др. Двете парадигми си партнират с полицията (инспекторите от ДПС), преплитат се и се сблъскват на терен в образователната система.

1.6. Училищната институция като място за взаимодействие между парадигмите на борбата и закрилата

Системата на ТВУ (от 1996 г. – на ВУИ и СПИ) включва образователни институции (корекционно-възпитателни), обхванати в системата на българското образование със *Закона за народната просвета* от 1948 г. По време на държавния социализъм системата на ТВУ (на ВУИ и СПИ) е част от образователната система.

След 1989 г. в масовото българско училище продължават да съществуват училищни комисии, които работят съвместно с МКБППМН. През 2002 г. се създават училищни настоятелства, които подпомагат материално училищата и съдействат на МКБППМН.

През 2016 г. се приема *Законът за предучилищното и училищното образование* (ЗПУО), който прекъсва връзката на системата на борбата с останалите институции. Последните промени в ЗБППМН от 2016 г. очертават окончателното свиване и откъсване на системата на ВУИ и СПИ от училищната система; прекъсва се институционалната връзка на педагогическа основа. От паралелна образователна институция, системата на ВУИ и СПИ се преобразува в част от новоизградената система на закрилата.

ЗПУО регламентира и въвежда фигурата на училищния психолог в образователната система. Законът предвижда наличие на обща и допълнителна подкрепа за учениците, осигуряваща се съвместно от институциите в системата на предучилищното и училищното образование и държавните, и местните органи и структури, и доставчиците на социални услуги. Наказателната грижа отпада, заменена от подкрепата. В момента в България съществуват две парадигми, обхващащи сферата на детското правосъдие. Всяка една от тях разполага със свои институции и осъществява регулации в сферата на детската деликвентност и девиантност.

1.7. Институции в парадигмата на борбата

Системата на борбата с противообществените прояви, макар преобразувана и свита, продължава своето съществуване и след падането на режима на държавния социализъм. Запазени, институциите в системата на борбата, разгледани в цялост, функционират като единна институционална мрежа; обхващат полето на девиантното и деликвентното, там където се размиват границите на прилагането на закона и нормата, на пресечната точка между легалното и легитимното.

През 2002 – 2003 г. новата философия на държавата приема идеята за децентрализация и деинституционализация. Промените в ЗБППМН отговарят на тази философия. Дейността ЦКБППМН се концентрира в сферата на превенцията. Функциите на Централната комисия са в съответствие с разпоредбите на ЗБППМН и по същество не се променят в сравнение с предходния период.

Детските педагогически стаи като институция в системата за контрол и превенция на криминалните деяния на малолетните и непълнолетните се запазват. ДПС се завеждат от инспектори – хора с висше образование, педагогическа квалификация или офицери към МВР. Инспекторите от детските педагогически стаи работят в тясно сътрудничество с ЦКБППМН, МКБППМН и със закрилата.

Преплитането между парадигмите на борбата и на закрилата е най-явно изразено на ниво училищна институция.

ВУИ и СПИ остават крайни институции за поправка и възпитание на настанените.

Домовете за временно настаняване на малолетни и непълнолетни (ДВНМН) като институция също се запазват. В тях се създава медико-педагогически съвет, функциониращ като съвещателен орган, в който участват педагози, психолози и лекари-психиатри. Прави се профил на настанените и се установява психическото, физическото и образователното им ниво на развитие. Редът на настаняване и времето за престой в ДВНМН са регламентирани.

Приютите за безнадзорни деца²³ като институция нямат аналог във времето на държавния социализъм. Тази институция е заведение за социални услуги, в която временно се подслоняват безнадзорни деца, докато ги приберат родителите им или до настаняване в подходящо здравно, социално или учебно-възпитателно заведение. Те предоставят медицинско и битово обслужване и психологическа помощ. Приютът се явява междинна институция. Той следва да връща децата в интерната. В приют се настаняват деца, които са без родителска грижа. В същото време, практически наличието на изолатор говори по-скоро за затворена институция, в която детето е с опасност за живота, застрашено е здравето му, психическото и физическото му развитие.

Създадена с идеята да предпазва обществото, система за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните създава институции, които продължават да функционират като тотални институции. Проблемите, които следва да бъдат регулирани, чрез създадените от законодателството институции не намират решение в институционалната структура на обществото. Парадоксално е, че системата създадена с идеята трайно да институционализира трябва да спре институционализацията, като се преобразува в част от системата на закрилата и да предоставя индивидуална институционална грижа. На терен се наблюдава вписване на системата на ТВУ/ВУИ и СПИ в системата на закрилата като нейно естествено продължение.

1.8. Институции в системата на закрилата

Системата на закрила на детето вписва в себе си системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Двете системи макар и да си противоречат на нормативно ниво на терен се допълват.

Основана на семейните ценности парадигмата на закрилата разглежда семейството

---

²³ На нормативно ниво тази институция се създава с Наредба № 5 от 1996 г. за устройството и дейността на приютите за безнадзорни деца (ДВ бр. 49 от 7 юни 1996 г., отм. ДВ. бр.29 от 30 март 1999) Същата наредба е отменена с § 3 от заключителните разпоредби на „Правилника за устройството и дейността на приютите за безнадзорни деца“ (ДВ, бр. 29 от 30 март 1999 г.).

като основна институция. В случаи, че семейството е в невъзможност да окаже грижи и възпитание на детето, следва плавното му извеждане от него. Извеждането от общността е институционална стъпка, за осигуряване на подходяща семейна среда за детето.

Крайната институция в системата на закрилата е Центърът за настаняване от семеен тип (ЦНСТ). Това е мястото, където детето намира закрила и подслон, когато е невъзможно да му се осигури подходяща семейна среда, а мерките на закрила са се оказали неуспешни. ЦНСТ предоставя институционална грижа от семеен тип. Престоят в институцията е не повече от три месеца; следва връщане на детето в семейна среда.

ГЛАВА II. ВУИ И СПИ

II.1. Системата на ТВУ до 1996 г.

Границата от 1989 г. е условна и не се отразява на структурата и същността на системата на ТВУ. По въпросите, свързани с децата, извършващи противообществени прояви, системата на ТВУ още е единствен разпоредител, отговорник и критик. Режимът на наказателнонеотговорните непълнолетни е свързан с разпоредбите на ЗБППМН.

През 1991 г. прилагането на ЗБППМН е съобразено с ратифицираната от България *Конвенция на ООН за правата на детето* (условно се поставя началото на процеса на трансформация на системата). Логиката за трансформация на интерната се търси не само в политическата заявка за промяна на системата, но и в улавянето на пробойните ѝ, случващи се преди разграждането ѝ.

Трансформацията на ТВУ не променя наказателната грижа в системата. Наблюдава се т.нар. хетеротопичен ефект. В първите години след промените се възпроизвеждат практиките, чрез които интерната съществува в предходния период. Стратегиите за решаване на проблемите се ориентират в посока на историята на интерната, в опит на претворяване на миналото. Основанията за това са в представата, че институцията е вършела своята работа; осигурявала е места, където различните са изолирани, образовани и обучени в професия.

Съществуването на ТВУ във времето на социализма е съпроводено с процес на изграждане на единна система от институции и институционализация на настанения. След 1989 г. процесът е реверсивен – на деинституционализация, на разпад и трансформация на цялостната система и в частност на тоталната институция ТВУ.

II.2. Преобразуване на системата на ТВУ в система на ВУИ и СПИ

Първоначално деинституционализацията се свързва с навлизането на неправителствения сектор в обществените отношения и оттегляне на държавата от институциите. Реформирането на системата на ТВУ започва през 1996 г. с първите нормативни промени.

Работата на неправителствените организации е коректив на държавните институции. Проблемите в сферата на детското правосъдие или по-скоро липсата на такова стават видими. Държавните институции (ЦКБППМН) вземат под внимание проблемите и предприемат конкретни мерки, посредством предложения към изпълнителната власт за решаването им. Системата на ТВУ продължава да бъде единствен разпоредител със съдбата на провинилите се малолетни и непълнолетни.

До 1996 г. интернатната система на ТВУ запазва своята инфранаказателност от социалистическия период на поднормативно ниво.

През 90-години всички законови инициативи и съдебни реформи позволяват намаляването и стесняването на инфранаказателната дейност, която все още позволява, без съд и присъда в ТВУ през произвола на местните комисии, да се изпращат деца в интернати. Този факт осветява съществуващото противоречие между двете парадигми на закрилата и на борбата.

II.3. Трансформация на системата на ТВУ или как функционират корекционно-възпитателните заведения Възпитателно училище – интернат и Социално-педагогически интернат

След 1996 г. интернатната система се преобразува. Във Възпитателното училище интернат (ВУИ, бившето ТВУ) настаняването на малолетни и непълнолетни е със съдебно решение. С промените от 1996 г. Социално-педагогическият интернат (СПИ) продължава да функционира по правилата от времето преди реформата. Реформата на интернатната система се отнася до СПИ дотолкова, доколкото интерната е част от системата на ВУИ/СПИ, а не е конкретно насочена към това учебно заведение.

Цел на реформата на системата за детското правосъдие в България след 1989 г. е да се избегне търсенето и налагането на наказателна отговорност при децата. Цел на прилагането на мерки за закрила на детето е да се избегне търсенето на виновност през парадигмата на закрилата.

Предпоставка за търсенето на наказателна отговорност е извършването на престъпление. Налагането на възпитателни мерки предопределя използването на наказателна репресия. Прилагането на парадигмите на борбата и закрилата отразяват

различните разбирания към проблема. През парадигмата на закрилата се цели вдигане на границата на наказателната отговорност – след навършване на пълнолетие. При парадигмата на борбата понятийният апарат включва и малолетието и непълнолетието.

Реформата на интернатната система през 90-те години съвпада с ръст на наркопрестъпленията, извършвани от непълнолетни. Това са нов вид закононарушения, непознати с мащабите си за правораздавателната система. Ръстът на непълнолетните лица извършващи наркопрестъпления започва устойчиво през 2000 г. Този факт показва необходимостта от интервенции от страна на държавата в областта на политиките по отношение на детското правосъдие.

Наркопрестъпленията като престъпления стават обществено значими в периода на преобразуване на системата на ВУИ и СПИ. За противообществени прояви преди 1989 г. основно се считат присвоителните престъпления, от които кражбите заемат водещо място. Решение на комисиите е срещу коя девиантност ще водят битка. Забелязва се смяна на фокуса.

В системата липсва ясно детерминирана граница между девиантно, деликвентно и дете, нарушило закона. На места СПИ е единственото учебно заведение за децата, живеещи в труднодостъпните отдалечени селища, което е причина за постъпването им в интернат. По този начин се размиват границите между интерната и масовото училище. СПИ е единствената образователна институция за децата на местната общност.

Паралелно с това системата на ВУИ и СПИ продължава да се етнизира. Настанените са с неплатени здравни осигуровки и нямат необходимата медицинска грижа. Образователният процес липсва или е на рудиментарно ниво. Корекционно-възпитателната работа не отговаря на норматива.

До 2000 г. системата на ВУИ и СПИ е разградена и не функционира съгласно приетите закони и нормативни разпоредби. Липсата на изградена алтернативна система за социална защита на малолетните и непълнолетните, позволява на системата на ТВУ да вдвоява деца.

В десетилетието след 2000 г. продължава трансформацията на интерната. На лице е изградена система на закрилата на детето предоставяща, приемна грижа и системата на борбата предоставяща, наказателна грижа. През 2007 г., когато България вече е пълноправен член на Европейския съюз, става ясно, че СПИ по начина си на функциониране не е в състояние да предоставя приемна грижа. По смисъла на законодателството СПИ е институция, която не трябва да съществува. Реформиран и трансформиран СПИ практически се уеднаквява с ВУИ. Интернатът продължава да

предоставя наказателна грижа. През 2006 г. при изградена и функционираща система на закрила продължава свиването на интерната. В следващите години този процес продължава с по-бавни темпове. Създава се впечатлението, че реформата на интернатната система е спряла. Тя съществува в една периферия и е по-скоро форма за отлагане на решение на съществуващи институционални проблеми, отколкото реално да изпълнява функции в полето на детското правораздаване.

II.4. Трансформации на грижата в системата на ВУИ и СПИ. Наказателна или приемна грижа

Деинституционализацията в България се свързва с извеждането на децата от институциите. След 2000 г. се наблюдава преплитане на функции между различните социални актьори.

Структурата и разбирането за наказателна грижа се базират на ЗБППМН. *Законът за закрила на детето*, формира друг тип грижа – приемната. За разлика от системата на борбата, където в центъра е превенцията от нарушение и стремежът към моделиране на поведение, при закрилата във фокуса е детето, като самоцел. В условията на трансформация при прилагане на наказателната грижа възникват проблеми, което довежда до превключване на парадигмата на борбата към парадигмата на закрилата.

Във ВУИ и СПИ се вдвояват малолетни и непълнолетни със специални образователни потребности (СОП) – част от новата терминология и разбиране на грижа за детето. Тъй като в интерната съществува практика едновременно да се настаняват деца насилници и жертви на насилие, спрямо които се прилага наказателна грижа, възниква въпроса доколко прилагането ѝ е рационално действие спрямо децата със СОП и жертви на насилие?

След 2000 г. с приемането на *Закона за закрила на детето* наказателната грижа се трансформира в семейна/приемна, прилагана в институциите от системата на закрилата. Възможно е дете от ЦНСТ да се настани във ВУИ/СПИ и обратно. По този начин крайните институции на двете системи, изключващи се взаимно по нормативна уредба, превключват една към друга на терен.

Възприетата от *Закона за закрила на детето* терапевтична грижа на семейството предвижда интервенция в семейната среда. Тя се съобразява с възрастта на детето и потребностите на семейството му. Парадигмата на закрилата поставя в центъра на грижата детето, а основна среда за отглеждането му е семейната. Социализацията на младия човек става в семейна и училищна среда.

Паралелно с преобразуването на парадигмата на борбата започва изграждането на

парадигмата на закрилата. Свързаната с нея децентрализация и деинституционализация води до преобразуване и на българското училище. Извеждането на семейните ценности, като водещи за възпитанието и отглеждането на децата изисква от институциите да възприемат тези ценности.

С приемането и прилагането на *Методика за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиянтно поведение/в конфликт със закона и Методическо указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във възпитателни училища-интернати и социално-педагогически интернати* системата на ВУИ и СПИ се актуализира, но продължава да се свива.

Издигането на семейството като ценност води до прилагане на терапевтична грижа от страна на държавата, когато семейството е непълноценно. Мерките на закрила са в семейна среда, чрез педагогическа и психологическа подкрепа. Парадигмата на закрилата превключва в парадигмата на борбата при невъзможност да се осигури семейна среда. Всички форми на извеждане на дете извън семейството се извършват след съдебно решение. С въвеждане ролята на съда се легитимира деинституционализацията. Ако се наложи институционализация, то тя е ограничена във времето.

Приемното семейство е институция, която предпазва от институционализация. По смисъла на *Закона за закрила на детето* настаняването в институция предпазва, обгрижва, възпитава и отглежда детето до момента, в който е възможно настаняването му в семейна среда. На настанения се предоставя среда максимално близка до семейната.

ЦНСТ са резидентни, но не и тотални институции. Институцията замества семейната среда в частта, свързана със семейните ценности. Децата настанени там не губят връзката си с обществото; посещават местното училище; имат възможност да получават едновременно образование заедно с другите деца; предоставя им се допълнителна педагогическа и психологическа подкрепа от персонала в съответното училище. Училищната администрация е длъжна (съгласно ЗПУО) да уведоми компетентните органи, когато детето е застрашено под една или друга форма.

В ЦНСТ съществува опасност от протичане на скрита в негативен смисъл институционализация. Скрита институционализация наблюдаваме поради факта, че институционалният опит и грижа за децата в България се свързват със социалистическия режим и законодателство, които ги утвърждават като основен и единствен в грижата за децата. Опитът се претворява по хетеротопичен начин, разбиран като претворяване на миналото в настоящето. Кадрите от системата за работа с деца могат да претворят своя собствен хабитус и жизнен опит в настоящата си работа. Така институция, създадена с

презумпцията да деинституционализира, всъщност отговаря на нормативното ниво на изискванията, но качествено може и да не се промени. Към настоящия момент парадигмата на борбата влиза в ролята си на институционален партньор в цялостната палитра от социални агенти, агенции и институции. Тя предоставя на децата наказателна грижа при условие, че са изчерпани всички стъпки по пътя към закрилата.

Отказът от наказателна грижа и преминаването към приемна от семеен тип се препъва в несъвършенствата на системата, съществували и по-рано. Решението е в единна система и концепция, която да приложи претенциите на нормативно ниво в реалното предоставяне на семейна грижа и подкрепа там, където тя липсва. Превключването от системата на закрилата към системата на борбата се случва в едно поле, където и двете системи са неразпознаваеми – в сегрегираните райони. Там, където границата между нормативност и законност в известен смисъл се размива. Превключването и преплитането на двете системи води до перверзен ефект (в смисъла на Р. Будон) т.е. до невъзможност за адекватно приложение и на двете парадигми.

ГЛАВА III. ТЕРЕННО ИЗСЛЕДВАНЕ

III.1. Встъпителни бележки

Сблъсъкът на парадигмите на борбата и закрилата на нормативно ниво се случва едновременно със съжителството им на терен, съпроводено с поетапното плавно протичане на процеса на преобразуване и отмиране на интернатната система и налагане на системата на закрилата.

Как през образователната система двете парадигми диалогизират и превключват една към друга, формирайки нов интердисциплинарен дискурс? Проведеното теренно изследване в девет масови училища в страната през м. октомври 2019 г. и в съществуващите ВУИ и СПИ през м. ноември 2019 г. дават отговор на поставения въпрос.

Основна цел на терена е да покаже етапа на разграждане на паралелната образователна система на ВУИ и СПИ и как се преобразува концепцията за единна образователна система.

III. 2. Институционалното взаимодействие на системата на ВУИ и СПИ с масовото училище в рамките на българската образователна система

Съжителството между двете парадигми се откроява най-ясно в образователната

система: настаняването в интернат е предимно след провинение в масовото училище. Връзката между интерната и училището до 2004 г. е пряка – инфранаказателността е в образованието. Надзор в социалното пространство не съществува. С приемането на ЗПУО през 2016 г. отпада задължението на училищата да дават информация на МКБППМН, но училищните комисии я предоставят. Изследвани са осем масови училища в четири града. Изборът е: училище, чиито ученици са с преобладаващ български етнически произход и сегрегирано училище, с преобладаващ брой ученици от ромския етнос. Изходната хипотеза е, че ВУИ и СПИ се етнизират, което предполага, че възпитаниците на тези училища са от райони с преобладаващо ромско население. За по-доброто представяне на психологическата подкрепа е добавено изследване в още едно (девето) училище.

Теренното изследване включва съществуващите в страната към есента на 2019 г. ВУИ и СПИ. Предвидената, по първоначален замисъл, теренна работа в ЦНСТ не се проведе поради пандемията от Covid 19. За теренното изследване са подготвени два въпросника, одобрени от МОН (за учители и експерти от ресора; за ученици).

III. 3. Масовото българско училище като място на среща между парадигмите на закрилата и борбата. Резултати от терена

Всяко училище представлява отделен случай; прави му се портрет, за да не се изпуснат важни специфики и да не се премине към анализ на изведени интерпретативни оси. Училищата са разгледани самостоятелно и са съпоставени с останалите. При анализа на всяко отделно училище се следва определена последователност. Сравнени са училищата в сегрегираните райони. Всяко училище в сегрегиран район е съпоставено с второто изследвано училище от същия град. Идеята е да се открият съществуващи регионални специфики. Отговорът на въпроса как съжителстват двете парадигми на терен се извежда през локалните знания.

III. 4. Изследването на училища в София, като специфична форма на прилагане на парадигмата на закрилата

Посетените училища в гр. София са:

✓ 75-то ОУ „Годор Каблешков“ – намира се в квартал Факултета, район Красна поляна; в него се обучават ученици от ромски произход.

✓ 92-ро ОУ „Димитър Талев“ – намира се в квартал Красна поляна, в граничната зона с квартал Факултета; в него се обучават предимно българчета.

✓ 23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“ – намира се в квартал Подуяне;

специфична за училището е психологическата служба, която привлича записването на ученици, напуснали други училища или идващи да учат тук, за да ползват психологическа подкрепа.

III. 5. Теренната работа в Пловдив – пример за локално прилагане на парадигмите на закрилата и борбата

Посетените училища в гр. Пловдив са:

✓ ОУ „*Райна Княгиня*“ – намира се в квартал Кършияка, район Северен; в него се обучават българчета.

✓ ОУ „*Пенчо Славейков*“ - намира се в квартал Столипиново; в него се обучават предимно деца от ромски произход.

III. 6. Прилагането на парадигмата на закрилата и борбата в гр. Русе през призмата на свиващата се образователна институция

Посетените училища в гр. Русе са:

✓ ОУ „*Братя Миладинови*“ – намира се в т. нар. „Летен квартал“; в училището се обучават българчета, но се записват и деца от ромски произход, след закриване на училището им.

✓ ОУ „*Алеко Константинов*“ – намира се в южната част на града, в краен квартал; в училището се обучават деца от различни етноси.

Характерно за гр. Русе е, че няма училище, в което да се обучават само деца от ромски произход.

III. 7. Училища в Стара Загора

Посетените училища в гр. Стара Загора са:

✓ 2-ро ОУ „*Петко Р. Славейков*“ – намира се в централната част на града; в него се обучават българчета.

✓ 12-то ОУ „*Стефан Караджа*“ – намира се в ромския квартал Лозенец; в него се обучават деца от ромски произход.

III. 8. Предоставяне на закрила в масовото училище. Сравнение между училищата

В масовото българско училище парадигмите на борбата и на закрилата нямат ясна граница. Връзката между парадигмата на борбата и училището прекъсва с приемането на ЗПУО, посредством който парадигмата на закрилата се интегрира в българската образователна система. Институционалният проблем е, че все още не е отменено законодателството, изграждащо парадигмата на борбата. Системата на борбата с противообществените прояви е партньор на училището в стратегиите за

противодействие на насилието и тормоза в училищна среда. Наблюдава се преплитане между дисциплинарният дискурс, характерен за борбата и дискурсът изграден около закрилата. През локалното знание на терен може да се направи извод, че двете парадигми взаимно се допълват и едновременно с това са алтернатива една на друга.

Физическата защита във всички училища се оказва чрез инсталирани видео камери и назначена охрана. За гарантиране на безопасна училищна среда се поддържа връзка с инспекторите от ДПС. Институционалната подкрепа оказвана на децата в училищата зависи от семейната среда. Във всички училища се установява, че при проблемна семейна среда съществуват рискове за отпадане на дете от училище. Забелязва се следния парадокс: системата респонсублизира родителите. Но, когато родителите липсват, по-често при ромите, цялата система блокира. И се обръща към парадигмата на борбата.

Във всяко от посетените училища се следват разпоредбите на ЗПУО. По отношение на сигурността на учениците се следват разписанията на *„Механизма за противодействие на насилието и тормоза в училищна среда“*. В това направление системата за борбата срещу противообществените прояви се явява партньор на системата на закрилата в превенцията на насилието и тормоза. Формите на подкрепа в училищната среда се определят от институционалният потенциал на съответното училище да предостави адекватна подкрепа на своите възпитаници. Този потенциал има финансово измерение. Делегираният бюджет зависи от броя на децата в училището и определя наличието или отсъствието на психолог, педагогически съветник и логопед. В част от посетените училища, поради финансови причини, няма назначен психолог и педагогически съветник. Факт е, че тези специалисти са необходими за всички училища. Работата на психолога и педагогическия съветник е различна и не се припокрива. Преплитането на функциите им е преодоляно в училищата, където има назначени и психолог, и педагогически съветник. В училищата, където такива специалисти липсват, се търси помощ от съответните ресурсни центрове. Предоставянето на адекватна психологическа подкрепа зависи в каква степен е изградена вътрешната училищна мрежа от взаимодействия между педагогическите специалисти и непедагогическия персонал. Наличието на тази система от вътрешни взаимодействия е необходимо условие за навременна подкрепа. Функционирането ѝ позволява навременно улавяне на проблема и неутрализирането му. Пример за такава екипна работа е 23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“, което има психологическа служба и учениците се записват там или са насочвани към него, за да ползват психологическа подкрепа. Става ясно, че за град София има механизми, които предоставят институционални пътища за детето в риск или жертва на

насилие/тормоз, чрез които то съумява да намери баланса между училищната и семейната среда като се вписва адекватно в социума.

Подкрепата е процес, който изисква диалог между различните институции в системата на закрилата. Училището все повече става център на тази система. През парадигмата на закрилата се изисква да се създадат необходимите условия системата да се организира като мрежа. В същото време е необходимо училищната институция да организира работата със семействата, да предостави подкрепящата среда, като поеме много от функциите на социалната система, която е недоизградена. Форма на такъв вид междуинституционален диалог е психологическата подкрепа.

Психологическата подкрепа има различни измерения в различните училища в страната. В 23-то СУ „Ф. Ж. Кюри“ парадигмата на закрилата е доминираща и не се прилага парадигмата на борбата. Формата на предоставяне на подкрепа зависи от личните качества на тези, които я прилагат, техния професионален опит и локалната социална среда, където се намира училището. В повечето случаи едни и същи социални актьори прилагат и парадигмата на борбата и парадигмата на закрилата. Липсата на решение за прилагане на една от двете парадигми дава възможност на отделните специалисти по места да правят собствена интерпретация какво и как да се случи.

В училищата в обособените квартали, където живее ромско население прилагането на парадигмата на закрилата и на борбата стои по-различен начин. От степента на интеграция в структурите на образователната институция на местната общност зависи успехът или не на предоставяната подкрепа. Съдействието на представителите на общността за интегритета на децата в съответните училища е от голямо значение. Съществуват езикови затруднения. Наличието на институционални проблеми от всякакъв порядък рефлектират върху училищата в обособените квартали.

Когато двете парадигми се припокриват и предоставят общ интердисциплинарен дискурс се създава ситуация, при която се лавира между парадигмите. Интересен казус е ситуацията в Русе. В двете училища няма назначени психолог или педагогически съветник. Но има училищна комисия за противообществените прояви на учениците. Делегираният бюджет не позволява назначаване на специалисти. Това лишава училищата от тези, които реално могат да прилагат закрилата. Административната тежест на двата закона (на закрилата и борбата) и липсата на кадри (малко на брой социални работници) се изтъква като проблем за педагозите от всички училища. Как се предоставя закрилата при такива условия?

Въпрос, който стои пред парадигмата на закрилата е липсата на информация за

оказваната подкрепа за дете, напуснало училище и продължило обучението си в друго. Този факт се потвърди във всички посетени училища. Казано с други думи, всяко училище работи с детето до момента, в който напусне учебното заведение. След като детето се поеме от другото училище практически работата с него започва отначало. Връзка между психолозите от различните училища, работещи с това дете не съществува.

Ресурсната помощ за учениците се изразява в педагогическата и психологическата подкрепа. Процесът на извеждане на децата от институциите се отразява в масовото училище и чрез въвеждане на ресурсната подкрепа за децата със СОП. Във всяко от училищата се предоставя такава подкрепа.

III. 9. Съжителство между парадигмите на закрилата и борбата в корекционно-възпитателните заведения. Резултати от терен

Какво е съжителството между парадигмите на борбата и закрилата в интернатите? След като настаненият в интерната е отделен от средата си как се оказва грижата за него, през коя от двете парадигми? Не следва ли интернатът като образователна институция също да предоставя закрила, но по начин съобразен с факта, че настанените в него са със съдебно решение за своето настаняване? Отговор на тези въпроси се търси чрез теренното изследване във: ВУИ „Ангел Узунов“ гр. Ракитово, област Пазарджик; ВУИ „Христо Ботев“ с. Подем, област Плевен; ВУИ „Никола Вапцаров“ гр. Завет, област Разград и СПИ „Христо Ботев“, с. Варненци, област Силистра. Изследването и в четирите интерната се провежда по сходен начин, предварително установен.

Проследява се кратката история на учебното заведение. Установява се нивото на учебно-възпитателния процес; респективно възможността да се провежда такъв. Установява се по коя от двете парадигми се работи. Как се осъществява закрила и защита на въдворените? По смисъла на ЗБППМН това са малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви, върху които следва да се приложи корекционно възпитание и ресоциализация. По смисъла на *Закона за закрила на детето* това са деца – жертви, върху които се прилага съответната грижа. Прилагането и на двата закона предполага налагане на възпитателни мерки и мерки за закрила едновременно. Питането е: как интернатът изпълнява своята функция при заложеното още през норматива противоречие?

ВУИ и СПИ в настоящия си вид са отделени от образователната система на страната. Това са изолирани места, както в институционален смисъл, така и в териториален. Сами по себе си те са самостоятелна институционална верига, защото нямат еквивалент в страната. Двете парадигми упражняват контрол върху тях като в

същото време в тези институции се прокарва интердисциплинарния дискурс следствие на преплитането на парадигмите. От една страна, през парадигмата на закрилата следва да се спазват правата на децата и да им се окаже социална защита. От друга страна, върху тях се прилага корекционно възпитание, което е вид наказание. Едновременното изпълнение на разпоредбите води до невъзможност на ръководствата на интернатите да приложат адекватна закрила. Съществуват много прилики, но и съществени разлики между интернатите.

ВУИ „Ангел Узунов“ в гр. Ракитово има потенциал да провежда образователна дейност. Там има назначен психолог и ресурсен учител, който работи с децата със СОП. интернатът предоставя средно образование на учащите в него. Екипът от педагогически специалисти е изработил механизми, съгласно, които провежда обучението и превъзпитанието на децата. Изработени са правилник и процедури, които се изпълняват при необходимост.

ВУИ „Христо Ботев“ за момичета в с. Подем също предоставя средно образование на учащите в него. Посредством психолог се предоставя психологическа подкрепа на настанените. Материалната база е в добро състояние. Кабинетите по трудово обучение са обзаведени.

ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ в гр. Завет предоставя основно образование на обучаваните. В интерната няма трудово обучение; огромната му материална база е пустееща. Малкото на брой деца не позволява назначаване на психолог, но този въпрос е отработен, чрез квалификациите, които получават учителите в интерната.

СПИ „Христо Ботев“ в с. Варненци е с по-свободен режим от останалите интернати, което е регламентирано в нормативната уредба. След ВУИ „Ангел Узунов“ в гр. Ракитово това е училището с най-много ученици.

За всички интернати от първостепенно значение е да постигнат резултат в обучението на настанените. В болшинството си учащите имат рудиментарни знания. Основният проблем е, че учениците веднъж са отпаднали от образователната система. А след това имат дълъг институционален път до настаняването им във ВУИ/СПИ. От тук образователните стратегии пред персонала са многопосочни. Трябва едновременно в кратки срокове да проведе ресоциализация, социализация (изразена понякога в научаване на елементарни хигиенни навици) и по възможност да даде адекватно образование. В същото време свиването на интерната го бламира в осъществяването на интердисциплинарния дискурс наложен му от двете парадигми.

Макар връзката с масовото училище да е прекъсната в училищата в обособените

квартали се описват сходни деяния на учениците с тези от ВУИ и СПИ. Фактът, че интернатът се свива показва наличие на институционален проблем с въпроси свързани с интеграционните шансове на една конкретна етническа общност. Проблем, който все още не намира решение през парадигмата на закрилата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трансформацията на интерната в България е процес на разграждане на системата на ТВУ и изграждане на системата за закрила на детето. В годините на държавния социализъм фигурата на опасния индивид се вдвоява в тотална институция, където се поправя и превъзпитава, посредством наказателна грижа. След краха на режима тя се преобразува във фигурата на деликвентно дете в риск, чийто права се спазват и защитават в семейството или в семейна среда, посредством приемна грижа. Около двата институционални дискурса се формират парадигмата на борбата и парадигмата на закрилата. Системата на ТВУ разчита на институционализацията, изразена в система от верига, взаимодействащи си институции. В основата на системата за закрила на детето стои деинституционализацията и осигуряването на интеграционни шансове за всички.

Двете парадигми предлагат два напълно различни дискурса по отношение на националната политика за детето: институционализация срещу деинституционализация; наказателна грижа срещу семейна грижа. Дисциплинарен проект базиран на основата на съществуваща институционална база за деликвентното дете срещу семейна/приемна грижа в семейството и общността, като гарант за избягване на институционализацията и стигматизацията на детето, водещи до по-големи интеграционни шансове за него.

Трансформацията на интерната е сложен и продължителен процес, подпомогнат от съпътстващата го институционална съпротива. Той се осъществява чрез реформа, при която парадигмата на закрилата измества тази на борбата. Реформата се осъществява на етапи и се изразява в промяна на нормативната уредба на системата на ТВУ и на нормативното изграждане на системата за закрила на детето. Към момента институционалната верига конституираща системата на ТВУ (ВУИ и СПИ) е разкъсана и не съществува. Няма пряка връзка между българското училище и преобразуваната система на ВУИ и СПИ.

Приет е понятиен апарат, който възприема детето като носител на права. Възприемат се семейният модел и ценности, а не модел за обществото. Основната

институция е семейството, като място за отглеждане и възпитание на детето. Интернатът е преобразуван и е алтернатива на ЦНСТ, като форма на осигуряване на среда на живот за детето при условие, че са изчерпани всички други възможности. Двете парадигми, следващи два противоположни дискурса са вплетени в един общ интердисциплинарен дискурс. Парадигмата на борбата се преобразува в част от парадигмата на закрилата и е нейна алтернатива; в масовото училище двете парадигми си партнират, допълват и са алтернативни една на друга. На детето се предоставя педагогическа и психологическа подкрепа в училищна и в семейна среда, според възможностите на отделното училище.

С приключването на деинституционализацията, въпросите, които търсят решение в интернатната система се пренасят в масовото училище, където се завръщат децата със СОП и децата от малцинствата. Училището се преобразува в основна институция на закрилата, натоварена с множество функции. Социалните функции, които изпълнява училището водят до изместване на образователната функция в посока на удовлетворяване на социални потребности.

В резултат на теренното изследване за установяване на реалното състояние на трансформацията на интерната се достига до извода, че в училищната образователна система и в корекционно-възпитателните заведения се утвърждава съжителство между парадигмите на борбата и закрилата. Макар институционалната връзка между масовото училище и интерната да е прекъсната в нейната крайна дисциплинарна форма, съществува междуинституционална връзка на ниво превенция.

Основен извод от изследването е, че при липсваща семейна среда училището е призвано да изземва конкретни функции, характерни за семейството, но не е в състояние да замени семейната среда.

Изследването във ВУИ и СПИ показва, че те функционират на своя минимум. Практически реформата на интерната е приключила. Не съществува пряка връзка между интернатната система и масовото училище. Настанените в интерната, в по-голямата си част, са с дълъг институционален път. Институционалната грижа при тях е от различен порядък в зависимост от институцията, в която попадат. През парадигмата на борбата и закрилата върху децата се прилагат различни подходи. Интернатът днес е по-скоро институция част от системата на закрилата, оказваща грижа за деца, които са изпуснати от парадигмата на закрилата и отпаднали от образователната система.

Това дисертационно изследване приключва с отворен край. Ако днес бъдат посетени училищата и интернатите картината навярно би била различна, но в своята глокалност институционалното знание едва ли би се променило.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ,
СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Доклади:

1. Ангелов, З. Нормативна уредба на интерната в България В: Докторантски четения 2018 г., София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2019, с. 173-181.
2. Ангелов, З. Децата и тяхното бъдеще възпитавани в училища без бъдеще В: Докторантски четения 2019 г., София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 217-239
3. Ангелов, З., Трансформации на институционалната грижа (под печат)

Студии:

4. Ангелов, З. Социално-педагогическият интернат между институционализация и деинституционализация В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Факултет по педагогика. Книга Социални дейности. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 131 – 176.

Статии:

5. Ангелов, З., Наказателната грижа в корекционновъзпитателните заведения в България В: Критика и хуманизъм, кн. 53, 2, София, 2020, с. 221 – 235.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ

Дисертационният труд на тема „Трансформация на ТВУ след падането на режима на държавния социализъм в България“ има следните приносни моменти:

- ✓ Процесът на преобразуване на системата на ТВУ за първи път е организиран в цялостно изследване за продължителен исторически период;
- ✓ Формулирани са „парадигмата на борбата“ и „парадигмата на закрилата“ като концептуални метафори за два типа социални политики, през които е изследвана трансформацията на корекционно-възпитателната грижа в българското общество;
- ✓ Разработено е понятие за наказателна грижа, чийто обяснителен потенциал надхвърля рамката на конкретния изследователски предмет и може да бъде ползвано от други изследователи на режима на държавния социализъм; понятието се базира на

обвързването на грижа с репресия, в което обвързване се развива разликата между престъпление, простъпка и трудна възпитаемост;

✓ Благодарение на понятието наказателна грижа и откритото чрез него институционално развиване на границите между квалифицирането на лица и квалифицирането на поведения става възможно да се демонстрира как дисциплинарите институции биват биополитически прихванати за асимилация на ромското население;

✓ Демонстрирано е как парадигмата на закрилата не може да изтласка парадигмата на борбата, тъй като първата респонбилизира семействата, но не може да обхване децата, за които не се полага грижа; двете парадигми така съжителстват, но именно поради противоречивото си съжителство парадигмата на закрилата започва да се утвърждава.

БИБЛИОГРАФИЯ НА АВТОРЕФЕРАТА

1. Бунджулов, А. (1995). Хетеротопии. София, ИК „Критика и Хуманизъм“.
2. Бунджулов, А. (2011). Как да мислим социализма през хетеротопичност. В: Социологически проблеми, кн. 3-4.
3. Еленков, И., Д. Колева. (2010). Детството при социализма. София. Изд. *Рива*.
4. Здравков, П. (1958). Детската престъпност и борбата с нея. София. „Издателство на националния съвет на Отечествения фронт“.
5. Канушев, М. (2015). Историческа социология на наказателните политики в България. Том I. Изд. на Нов български университет.
6. Канушев, М. (2016). Историческа социология на наказателните политики в България. Том II. Изд. на Нов български университет.
7. Канушев, М. (2020). Историческа социология на наказателните политики в България. Том III. Изд. на Нов български университет.
8. Кривидарева, Б. (2016). Системи за ресоциализация на деца и младежи. София. Издателство „Колбис“.
9. Макаренко, А. С. (1963). Педагогическа поема. София. Изд. „Народна култура“.
10. Фуко, М. (1998). Надзор и наказание. Раждането на затвора. София. УИ „Св. Климент Охридски“.
11. Фуко, М. (2000). Анормалните. София, Издателство „ЛИК“
12. Хинова, Т. (1971). Престъпността и противообществените прояви на непълнолетните. София. Издателство на БАН.

13. Ariès, P. (1962). *Centuries of childhood*. Harmondsworth: Penguin.
  14. Becker, H. (1963). *Outsiders*. New York: Free Press of Glencoe
  15. Bouddon, R. (1982). *The Unintended Consequences of Social Action*. English Translation of Chapters 1, 2 , 5, 7. The Macmilian Press Ltd
  16. Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other inmates and Other Inmates*. Anchor Books edition.
  17. Обектив. (1996). Месечен бюлетин на Българския Хелзинкски комитет.
  18. Децата в институциите. (2001). Социално-педагогически интернати и възпитателни училища – интернати. Том 1, „БХК“.
  19. В името на институцията: поправителните училища в България. (2005). Български Хелзинкски комитет.
  20. Деца, лишени от свобода в България: между наследството и реформата. (2014). София. Български Хелзинкски комитет.
- Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *Известия, бр.11, 07. 02.1961 г.*
- Закон за закрила на детето. *ДВ, бр. 48, 13.06.2000 г.*
- Правилник за Трудововъзпитателните училища. *Известия, бр. 97, 05.12.1958 г.*
- Правилник за Трудововъзпитателните училища. *ДВ, бр.100, 17.12.1976 г.*
- ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 1: 15